

ПАВЛО МАЛЯР

ЗОЛОТИЙ ДОЩ

РОМАН

1975

ПАВЛО МАЛЯР

ЗОЛОТИЙ ДОЩ

РОМАН - ТРИЛОГІЯ

1965 — 1975 РІК

ПАВЛО МАЛЯР

ПОЕМА
ПРО
УЛЯНКУ

ТРЕТЯ КНИГА
ТРИЛОГІЇ

1975 РІК

GOLDEN RAIN

NOVEL - TRILOGY

by PAWLO MALAR

POEM ABOUT ULIANKA

VOL. III OF TRILOGY

Copyright 1976 by the author.

**All rights reserved, no parts of this book may be reproduced
in any form without written permission of the author.**

**Published by
NOWI DNI
Toronto, Ont., Canada**

**Printed by The International Ethnic Printers
2209 Caniff, Detroit, Mich. U.S.A.**

ЯК ДЗВЕНИТЬ ХВОЯ

Коли помер Брама Микита на засланні, весною 1932 року, лютий Терехов, комендант примусового поселення Червона Україна, на північному Заураллі, чорно вилаявся, готуючи по-смертний рапорт.

Кленучи Брам, комендант сквернословив материнщиною, бо його, може, покарають — не зумів ні переконати, ні змусити Брам піти на компроміс. Скаженіючи, Терехов заборонив хоронити покійника. Упертий! Найшов, що зробити: вмер без попередження! Два дні комендант тримав тіло, щоб перевести експертизу, чи не було самогубства. Лікар не прибав, на третій день дозволив хоронити.

А кутчани мали надію — видужає з ностальгії Брама...

— Що робитимемо без нього?

— Білуватимемо березу... — до білої кости своєї на морозі.

Никифор Балацький склав думу про білу березу в тайзі — як вимирали зіслані. Виконував на бандурі, яку зробив тут. Не вистачало дроту на струни, баси Балацький поставив з усуканої й навощеної дратви. Змалював майбуття зісланих на білому полотні.

Гей та гей, та заслали нас, живих людей з України,
заслали з старими батьками, а дітьми малими.

Гей та гей, та в тайзі нас поселили, од віку тут люди не ступали,
по землі щій ні взуті, ані босі не ходили.

Гей та гей, та живуть тут самі звірі, а берези — поруділі.
Вмирають люди тут, як цвіт вишневий на мерзлій глині.

Гей та гей, та будь ти стопроклятий, червоний царю вусатий,
і твої царедворці вусаті, кожний з тобою од крови в червоній сорочці.

Гей та гей, як заслали нас тайгу рубати, цілому світу щастя добувати,
кістьми своїми полягати — березу руду та й білувати.

Гей та гей, та вовком світять над кістями зорі білі,
завива вовком вітер білий, і небо біле з вовками вие, гей!

Гей та гей, та небо біле-біле, як у злости очі в більмах,
очі в злости біліші наших на морозі костей!

Гей та гей, та як стануть сльози в очах замерзати,
тоді вже й світу білого стане не видати...

Гей та гей, отак заслали нас з України руду березу білувати:
в снігах полягати, кістями білыми та горе своє уславляти, ге-ей!

Брати Свистьоли-Венгери потішали кутчан, якщо не вимре-мо відразу, то доведеться довго білувати руду березу, а може звикнемось до тайги, тут також земна твердь під ногами, степи забудуться, навчаться люди наші берегти себе, щоб не обморозитись, та лишень у дітей зуби росли щоб, якщо жінки родитимуть.

Хоронили Мижиту Браму по смерканні, коли нормований день праці був відроблений, і заслані були залишені самі на себе. Удень падав мокрий сніг, а ніч зайшла чорна на відлигу. Товариство співає, наче в церкві, ніхто не плаче. Дружина покійного безмовна, її підтримують жінки під руки, тихо без сліз тужать. За домовиною йде син. Жінки з матір'ю відстають, їх очікують, бо йти в неторованому, злеглому на весну снігу тяжко, мліють хворі ноги в лахмітті замість обув'я. Не було воску на свічі, палили звої березового лубка, у вовкому повечір'ї він горів важким чорним полум'ям в суміші із димом. Профілі співаків міняться від спалахів, голоси хрипнуть, але не вриваються, спів триває на нижчих регістрах басів і октав:

Поховаймо пана отамана в сїру землю глибоко...

Несли труну на спинах і просувались до ями так повільно, наче б гора на людських горбах сунулася, так випиналась домовина на схилених плечах — горбом, який здавався на одність до того, що лишиться на кожній людині тут назавжди після цих похоронів. А ще ніч звела всі контури в темряву, через яку просувались знемогли від роботи й нещастя люди, нагинаючись до колін, ніби впряжені були в лямку справді, а не з того нагинались, що так і призначено їм ходити по цій землі чужій назавжди без випрягу. У глибокім снігу люди йшли на колінах ніби, спонукаючи плечима домовину просуватись до ями.

— Були хоч одягнені, в кожухах люди?

— Хто як.

Григорій відповідає Андрієві: кому лишився з кожуха комір на шиї та рубці обвислі, й те гріло якомсь. Кому з хутра бубон на спині був, вовна випріла в роботі. Рукава й самі люди обривали, робили обув'я на ноги, бо по снігу босим ходити не можливо в морози зауральські. Колоди дерева на повалі, падаючи, ламають часом і себе, як людей, обчухрані їх волочать запрягом у лямці, і дерево забирає людського здоров'я більше, як само важить, а зі схилу колоди котяться млином, що обірве не тільки поли людини, а й руки, викрутить ноги...

Григорій ступає з кута на кут по притемненій смерканням кімнати харківського готелю „Динамо“, ніби й тепер він у похоронній ході, за батьковою домовиною. І хоч Андрієві здається, що він ідентично сприймає по братовій розповіді похорони батька, справді подія була позауявна. Ялинова хвоя дзвенить, вібрує, сягає нічного неба, міріядами шпильок і віддає тремоляндю у глушений темрявою простір, шумлять сосни понурого Зауралля, по суміжжю неходженої тайги, де не має жодного значення те, що з настанням весни в Україні прийде пора золотого дощу в травні, у тайзі домінують дощі залізні.

Помер Брама Микита не з того, що не здолав перебути ностальгію на засланні, не бачив мети жити рабом: з почуття протесту не витримало серце.

Йому пропонували на суді в Миргороді заслання до Саратовського краю, призначать директором радгоспу, дадуть новенькі сільськогосподарські машини й робочу силу. Завдання було — акліматизувати продуктивні сорти пшениці на Саратовщині. Брама не пішов на компроміс, витримав гідність за всіх арештованих і призначених на вивіз. Присуд був усім один: позбавлення права громадянства (виборчих прав), конфіскація майна й виселення за межі України всім двором, тобто, всією сім'єю.

Чоловіків перевезли з судової залі прямо до вагонів, жіночої статі половину сімей з дітьми забирали здому. Вигнанці несли теплу одіж, дозволено брати, скільки за один раз візьметься в руки. Діти й найменші несли якийсь харч у торбинках та ворочках. Дорогою на станцію люди давали вигнаним щось від себе. Хто боявся сам давати, підсилав своїх дітей, вони й

давали таким, як самі, дітям: у вузликах була сіль, або пшоно, квасоля. Були й такі, що давали на прощання своїм кутчанам лотроху насіння всякого на росаду. Марія Брама вела своїх малих, Василька сина й доньку Тетянку, перед себе, не рада була, щоб їм давали щось люди, ніби старцатам уже, та в душі прощалася із всіма, бажала, хай буде щасливо жити людям тут, хоч би то на цьому кінчилося їм гоніння. Вона мліла душею скорше побачити сина та чоловіка — які вони вийшли з арешту по довгих двох місяцях ув'язнення перед судом.

На етапі до поселення сталася велика смертність малолітніх в маршрутних ешелюнах, на дорогах до тайги й через тайгу. І це дітовбивство правляча партія віднесла на рахунок необхідності в умовах клясової боротьби (запровадженій й розпалюваній за програмовими директивами). Початково десять відсотків селянських дворів піддано ліквідації. І поповзли з України на далеку північ Росії смертними маршрутами потяги, наче змії-полози, що й трава жовкла на їх слідах і труїлась на труп, бо вони, як гади, були живоглоти. І не одношлункові. З хребцями. Що хребець, то шлунок-вагон — на 8 коней, або 40 душ. Перенаповнені кількакратно.

Виїзна сесія районного суду кінчила працю на останку травня, Зеленими святами зформований ешелюн виїхав з Миргорода, із зісланими всього району. Прибув на місце призначення в жовтні. Гнали людей ще пішки. Малолітні діти вимирали без води в спеку, без вареної страви, без лікарської обслуги й лікування в переповнених вагонах з епідемією різачки. О, коснодушї вождї, історія ще спитає, хто був убивцею українських дітей.

Етап спинили в необітованій тайзі далеко за В'яткою, поселення назвали, ніби на глум, „Червона Україна“.

Дали людям лопати, сокири, пилки — хто працюватиме, тому буде їсти, хто спробує втікати, того вб'ють. Жінок і підлітків зрівняли в праці з чоловіками.

Харчу давали за працю продовж білого дня жменю сирій сочевиці без соли. Не пішов працювати Брама й бридився спробувати видаваного харчу. Лопати не взяв у руки — копать собі загибиль!?

У вухах Григорієві дзвенить хвоя, тіль, але як незагойно. Шумлять сосни понурого Зауралля. Батько помер на Великдень,

коли праведники помирають. Ще вмився вранці. Приліг на дошках. Почувши свій кінець, став згадувати.

— На тім світі, — казав Брама, — я радітиму й з того, що багато терпів... Терпів і ніколи не шкодував за терпіння, бо робив людям добро, все був доброю людиною... із щедрістю та без злоби з людьми був...

Ще кликав усіх своїх дванадцять синів, що при здоровому молодому житті йому мріялись, щонайменше. Навчав, чи знають вони, який тільки в Україні буває великий день Великдень?

— На Великдень у нас із святости дня курява не вставала, не курилась з-під коліс по дорозі...

Дружину питав:

— Ходила Маріє, дивитися великодній схід сонця? А може дивилася, чи й озимина не вимерзла в нас за 'вгородом?..

Дружина розуміла іронію — жаль на долю. Вона спокійна на виду. І сльози й розпач і серце зболіле затиснула в кулаці на грудях і думає, чи не пора засвітити мужеві свічку на відхід душі.

Доки вона шукала огарок, щоб засвітити при головах умираючому, смерть прийшла.

На заслання Марія Брама вибиралася, мов до смерти готуючись. Були в неї васильки сушені, ладану трохи, воску, скільки можна було приховати у вузлик за поясом спідниці. Землі взяла з-під хати, на причілку від півдня, тримала зав'язану в кінці хустки, якої не скидала з голови. Витратила все добро, беремене на звичай, хоронивши своїх і чужих дітей. Похорону в дорозі тільки й було того, що загортали у віщось тіло, поклавши васильок та обкуривши ладаном: померлих забирали конвої.

Хоронили Бразу в тайзі кутчани, бажання питаючи в дружини та в сина. Порядкував Кивенко Лука, помагали Свистьоли, Красноштани, Бакали, Безденежного Костя з ними не було. Випав з товариства, голосував у комнезамі за виселення всіх, хто потрапив у списки десятипроцентників, і так заходився був коло розкуркулювання, що здавалося одурів. А все таки забрали його вівці до колгоспу. Бігав на роботу в бригаду рільників з підкачаними штаньми, щоб не забродитись, і все боявся, не провинитися б чимсь.

На труну натесали обалолів з вистояної в живиці сосни, як

мармур, щоб не трухла в землі домовина. Труна була важка, наче з каменя. Зберегла дружина мужеві в труну всього, що потрібно, полотно нового два косинці загорнути ноги, щоб не класти босого, мов жебрака. Землі рідної на могилу мужеві зберегла. І в горі великому лишилась вона велична своїм материнством. Цілковито схуднувши, стала більше випростана, в руках заспокоєна, за що бралася обезкровілими видовженими пальцями — наче ліку заспокоєння прикладала — до лица мужевого, засклепляючи його мертві очі, що дивилися ще на світ, до долонь синових обморожених, що не чулися своїми... Як мудрість — стала вона змовчазніла, промовляли за все її посивілі, колись чорняво-сині, очі, звосковіле лице з запалими щоками; вдосталь пізнавши, який світ настав, була безслівна — зором говорила, що все бачив, усього дізнав.

— Як померла мати? — спитав Андрій.

Григорій довго мовчав. А коли мовчати неможливо було, розповів.

Весняні опади розмили батьків гріб на лисім горбі, свіжа глина зійшла за водою й місце зрівнялось. Щоб не пропала пам'ять по небіжчикові, кутчани поставили хрест. Великий дерев'яний. Окоренок сосни обпалили на вічне стояння. Викарбували на хресті ім'я похованого: „Великомученик Микита“, з додатком ще й інших християнських висловлювань, засвоєних на пошанування покійного ближнього. Мати просила написати й її на хресті, колись і вона помре великомученицею. Написали. Додали по материнім імена дітей Браминих, померлих на етапі, — младенці-мученики Татіяна, Василій.

Терехов скаженів, найшли де лобне місце закладати, нещасні! Освічений бестія, на снідання їв тільки печінку сиру й куриць з мундштука, з баронів, чи ще з дяків государевих походив поріддям і прийняв революцію. Зрозумів, якщо дозволити ставить хрести, у тайзі почнеться цвинтар. Видав розпорядження, хоронити померлих без хрестів. Зіслані писали імена померлих на одному хресті, на всіх чотирьох сторонах. Брамин хрест став пам'ятником за всіх. Комендант розпорядився повалити хреста. Зачепив за верхів'я, запріг людей у лямку, погукував „Дубинушки“ і повалив.

Тоді мати прокляла коменданта Терехова: щоб він на Місяці

стояв доки світу білого й на вилах держав свого брата! Хай! бо прокляті ніколи не сховаються!

Що ж коли серце матері зійшло кров'ю. Вона не безвечерпна в терпіннях. Померла в вагоні з різачки донька Тетяна, доки зупинка потягові десь та забиратимуть трупи з вагонів доки, мати обложила васильками померлу доньку й загорнула рядною, щоб не обсідали мухи. Менший Василько, син, ще живий був, боявся смерті, благав маму:

— Прости отих москалів з ружжами, хай пустять нас додому. І заплач, мамо, як проситимеш, бо я дуже не хочу вмирати...

Дітей горе поселилось у серці матері на вічність, як океан у мушлі — прислухатись тільки!

Є категорії, що не членуються на зменшення їх великості: Матір Марію зневажено вдруге — за всіх людей, і не матиме світ поступу, не усвідомивши вини своєї за цю зневагу: де й коли б не було — розпинання все те саме, чи тільки єдинородного Сина, чи рід увесь, чи розпинають увесь нарід!

Так воно й складалося, як припускав Венгер-Свистьол, у дітей, що родилися на засланні, не прорізувались зуби, не росли. Люди вжахалися свого виродження, жінки боялись зачати. „Утікай, Григорію, — все нагадувала мати, вона бажала, щоб по батьковій смерті та по її жили б діти, що врятуються, Андрій, десь на втечі, Григорій хай утікає.

І казав син матері, візьме її з собою, втікаючи.

— Виведу вас з тайги, мамо, щоб не мучились тут!

Куди їй іти? Вона свого дійшла: туди не вернеться, де її зневажено до найуразливішого. Вона похоронила малих дітей, поцілувала мужа свого на смертному одрі в загорнені полотном ноги й попрощалась із усім світом.

— Хто знає, — каже Григорій, — може мати досі живе десь. Може померла.

По спаді поводи пішла в ліс мати, казавши, хотіла б знати, чи росте тут ряст, як в Україні? Дізнавати вона стала, що син не хоче лишити її саму, тому не втікає, то може, з цього горя зійшла в тайгу.

Шукав матір Григорій на відчай. Так багато ходив всіма напрямками, розглядав на всьому материних слідів у неходженій тайзі, кликав і прислухався її відклику. Наслухав собі залізного

шуму в ушах, що наче хвоя холодна дзвенить і непередзвениться ніколи.

Григорій устиг побувати на будівництві Алюмінієвого комбінату, коло Волховстрою, працював по втечі з заслання короткий час на роботі, яка заспокоювала його — у бригаді динамічників-підричників. Спостерігаючи кожного разу по вибуху діяння динаміту, міркував — і стати йому месником народнім, відплатити перше за загибель рідної матері, ще — за батька, за брата й сестру малих замучених. Тут уже його право на відплату. Платити за всіх, до сповнення відплати.

— Що вони з мене зробили? — скаржився він, страждаючи пригадкою своїх і людських втрат. Чи заспокоюсь коли, чи динаміт стане мені братом?..

Не по-батьковому це — убивати, не любив, як хвороби, смертей, досить набачився їх Григорій. Бажав радити, стрівшись з Андрієм у Харкові. Питав брата за кутчанську молодь, за своїх перевесників. Де вони розійшлися, по яких усюдах, колись спільники виростання, колядники й пастухи?

Хлопці з Полтавщини, маскуючись під завербованих, цілою групою хотіли втікати з поселення на Далекий Схід, бажали служити у фльоті.

— Наші? Були й з Миргорода? Стрінулися б з Миколою Чолombитьком, — додає Андрій братові радості.

Микола тепер стажує в водолазній школі Тихоокеанської фльоти. Утік здому, коли найшли в нього зброю, конфіскували приручених вовків двох.

Бакалівському Іванові випала доля на смерть, згадує сумно Григорій. Пішов утікати, обморозився й помер з гангрени.

Випала Іванові, веселому співакові й найвправнішому дужому лісорубові біла дорога — білувати руду березу кістями. Рано ще було втікати, а він поспішив, сподівався вийти із зони тайги до початку поводи, збився з напрямку, блудив панічно, доки знесилів, його й найшли недалеко поселення.

Після такого випадку втечею стали керувати старші. Бандурист Балацький вирізував печатки й штампи на березині, зрізаній у торець.

Щасливі були зелені дороги, випроводжали молодих, хто й не мав відваги утікати. В метриці писали — народженням з Кубані, або з Вороніжа тощо. Писали довідку, що був завербо-

ваний у ремісничу школу десь у В'ятці, чи на промисел лісовий.

Надворі сутеніло, і в кімнаті готелю ставало поночі, бо вікно виходило до півночі, на Лопань-річку. І говорили й мовчали брати на першій дозвіллі по довгій розлуці.

З почуттям виразно не усвідомлюваної вини перед матір'ю Андрій бачить її на своїх випроводинах. Він уже далеко, простує з клунком на станцію. Мати ще стоїть у соняшниках, ховаючись від людей, з малим Васильком на руках, хоче довше бачити свого Андрія, що берегла, як чоловічка в оці, доки й виріс він.

Усі матері такі на випроводинах, і така їх скорбота.

Проводили відлітання журавлів і крик гусей у нічному небі, поїзди за обрієм і кораблі в тумані. А ще — опалий лист за водою, ясир татарський і на страту гайдамаків. У новіші часи проводили повстанців у нічні походи. Якби мати знала, що проводити — не завжди втрачати. Тільки ж матері Андрій не потішить тепер цим.

Перше брати спіткалися в бараках будівельних робітників на Павловім полі, окраїна Харкова, де купчилися селяни, що втекли з сім'ями від репресій. Завербовані не витримували умов побуту й праці на будовах, вертались додому. А хто рятувався від переслідувань утечею, мусів витримувати. Втікачі з сіл поповнювали собою трудові резерви першої п'ятирічки, приречені на виконання найтяжчих норм і плянів. З них ставали бригадири й десятники всяких фахів. Гнаних клясовою боротьбою, урядово розпалюваною на селі, їх тут терпіли за велику працездатність, умілість в роботі й витривалість у найгірших умовах існування.

Обидва брати терпіли однаково, зацьковані переслідуванням, поставлені від неповноліття поза законом, без права на працю й мешкання, на освіту. Не менше за Григорія перебув Андрій гонінь. І зневірився й знову підносивсь до гідности. І прагне він жити, як усі однаково. І що мали робити хлопці, коли закинуто обом ту саму віршовку на шию, повиснути? Одірватись!

Тільки конечність — жити! — витримати при ніяких обставинах, бо не кидатись під колеса трамваю, коли так шаленно хочеться жити і вчитись і зростати, молодіючи, — тільки конечність лишається єдиною підставою до того, що Андрій без

надії на те, чи він витримає, силою самої інерції не піддавався чорній фортуні: альтернативи не було — витримати!

Прибув Андрій до Харкова без документів, навіть без адреси, у кого міг би спинитись і переночувати бодай першу ніч. Єдине приятне спіткання було в нього тут першого дня по прибутті — розглядав не бачений досі портрет Олександра Довженка, молодого кінорежисера на вітрині в книгарні й мріяв про події, що трапляються тільки в кіно.

Існуюча біржа праці приймала на роботу лише за довідками про соціальний стан, метрика повинна була свідчити про „трудова“ соціальне походження. Трапилась Андрієві робота, де не вимагали жодних посвідчень, поденщина на Балашовській залізничній станції вивантажувати з вагонів вугіль та дрова, паливо, видаване населенню Харкова нормовано на зиму.

Андрій скоро зчорнів, як вугіль, біля якого щиро трудився, і беріг-ощадив гроші на чорний день, бо так голодував, коли був безробітний, що тратилась йому здатність думати, страшенно боявся захворіти й пропасти, або дістатися в руки міліції.

Ночував Андрій з урками, вони вкрали в нього мішок з парою білизни, так загинули його записи про молодість і примірник журналу „Літературний ярмарок“, вивезений ще з дому, з кольоровими репродукціями портретів кількох сучасних українських письменників роботи Анатолія Петрицького, які любив розглядати, будучи неспроможний читати від перевтоми. Свити й чобіт йому не вкрали, бо не скидав наніч. І ощаджені гроші збереглися за підклеюкою в халяві!

По такій пригоді перемандрував Андрій із станції ночувати на набережжі річки Харків, у кущах під садами Технологічного інституту, де безпечніше було й тим, що міліція не робила тут облав на „соціальночужих“, яких виловлювала й відправляла до поправнотрудових таборів на примусову працю. Тут близько було до будинку літератури імени Блакитного, піднятися б на кручу, то можна побачити й котрогось живого письменника... Мріяв Андрій і засинав у свиті й чоботях, а лист уже опадав, уже голі на вершках віти потроху свистіли навіть з малого вітру. Будили його птахи на світанні, коли починався рух трамваїв, і поспішали до роботи люди, коли треба було поспішати й йому, прибравшись хоч будь-як, щоб мати вигляд людини.

На вугільній поденщині й найшла Улянка Андрія. А він не

бажав спіткання з нею, щоб не обтяжити її своїм нелегальним перебуванням у місті. Пізнала його в спину. Паротят відгонив порожні вагони на маневровий двір, де формувались маршрутні ешелюни. На просвіті дверей вона зауважила знайому сильвету й непомилно пізнала — то він стояв, розіпнувшись у дверях, на половину відчинених! Бігла за вагонами в заборонену зону.

На Балашовській станції дівчина була, помагаючи подрузі-студентці одержати паливо, й найшла своє щастя!

— Я хоч обперу тебе та пострижу, щоб людей не лякав своїм виглядом, — казала. Вимагала покоритися їй.

Який же він став невпізнальний з лиця: доторкалася пальцями чола й уст, дотик зродив відчуття забутої ласки, Андрій покорився.

На мешканні в Улянки вони стрілись в обіймах. Викупані обоє, тримались за руки, стискали пальці взаємно. По довгому розстанні так було їм найвідчутніше чути себе — аж боліло в пучках. Дівчина зіпнула навшпиньки, він пригадав ознаку напливу в неї інтимного чуття, прихилився, так вони й поцілувались, на відрив, коротко.

Як він змінився, звернула увагу Улянка. Може тому, що живе довгий час втомлений. Розмова на більше щось не в'язалась, говорили уривками про все, сидячи при столі, вдивлялися одно в одного з легким посміхом із щастя. Руки Андрієві відпочивали, чулися важкі в долонях, до ліктів, по плечі.

Поволі та й поволі вони взялися руками, звелись поруч на ноги, було цілування міцне, на скільки віддиху стачило. Полетів їх час, значений єдиним вистуком сердець.

Надворі сонце позолотило гребінці синіх відтінів. Обідали, що найшлося, був уже час підвечірку, а в них і вечеря була заодне з обідом. Зварили води посоленої, їли хліб поолієний трохи. Від матері були в Улянки сливи гнічені, мали на закуску.

Як просто збувається давня істина, — пригадає тепер Андрій свою зустріч з Улянкою, — переломлена надвое скиба хліба однаково наситить двох, що й одного б!

Все зробила тоді Улянка для Андрія, примістила його в Павлівських бараках, у знайомих людей з Миргорода. Там він зимував, обіпраний та обшитий. Зійшла з нього туриця, властива безпритульним, що не знають тепла ні фізичного, ні морального, і назовні, як і в душі, стають назавжди понурими.

Зробили йому тут документи на вигадане прізвище. Працював тепер він постійно на военбуді, при опоруді ангарів, за Авіозаводом, коло Лісопарку. Вечорами готувався до вступу в університет.

При несподіваній стрічі в бараках на Павловім полі брати домовились, що для сторонніх, хто їх не знає, вони чужі. Чужими сходились у готелі, де спинився Григорій, прибувши сюди з відрядженням, вербувати грабарів для будівництва Азовсталі, коло Маріюполя.

Григорій виглядав зрослий, у рівень батькові. Темні вуса юного заросту й стрижена підковою борода та спалене морозами обличчя — змінили його вигляд цілковито. Не пізнавався, яким був дома, ще три роки б тому. Одягнений по-військовому, у високих чоботях кіннотчика, в шинелі демобілізованого сапера, з слідами емблеми на виляючих петлицях — не викликав жодної підозри, що він утікач із заслання.. У його документах значилося — „Денис Столяр, рядовий саперної служби“.

Часто бувати в готелі разом брати уникали, вечорами стрічались у харчепромівському буфеті, закусочній, недалеко готелю на Рибнім базарі. Крізь цигарковий дим мелькали лицями люди й добре не пізнавались, голосно говорили, сновигали подавальниці, можна було сидіти довго, тихо розмовляти про своє, не звертаючи уваги на себе. Часто заходив сюди якийсь ображений бувший червоний партизан, упивався з однієї чарки й кричав, що він орденоносець! „Заткнись, Лексей!“ — спиняли його. Накричавшись, партизан клався головою на стіл і спав непробудно.

Щоб довше сидіти їм в закусочній, Григорій замовляв ще та й ще пити щось і закуски, якої вже й не їли вони, і за яку дякувала молода прибиральниця посуду з столів. Григорій пригадував, як він на базарі в Свердловському їв сиру картоплю примерзлу й був щасливий.

Згадували брати батька.

Наче рису нахилу, мабуть з гордості зроджену, коли вперше йшов до школи серединою вулиці й ніс уже прочитаного букваря, виплекав Андрій ще від початків навчання прагнення вчитись, добути вищу освіту, працювати в ділянці знання, науки. Тепер це прагнення стало метою його самовизначення молодечого. В умовинах загального терору проти селянства, соціаль-

ного й фізичного терору, батько не міг зрозуміти істотно таке природне стремління юнака, і розходження з батьком формувалося в нього в відчуження, доходило грані конфлікту. Перспектива неминучої загибелі приголомшувала батька, він не стерпів сина, що, ніби спілкуючись з ворожою стороною, збирався лишити дім, збирався йти до міста вчитись. Що міг сказати йому Андрій, коли батько ходив у гарячці. Немоżliво було тоді зійтися на погодження.

Молодечі прагнення складаються самочинно, як виростання, й ті самі в молоді всіх поколінь: мусить прагнути, бо коли не розів'ється, то й не заквітне! Гинути Андрій не бажав ні при яких обставинах.

І якщо втеча до міста була також і рятунком від заслання, то оприймав він свій випадок частинно і як довершення конфлікту з батьком.

Жаль було його та жаль і на нього.

Лишився жаль травмою на сумлінні: батько не спромігся зрозуміти сина на виростанні, син діходив до зрозуміння батька по його смерті. Усвідомлення, що довершилось, раптом пролилося сльозами. Сльози були короткі й гіркі. Подолали Андрієве юне мужіння.

Дорогі були йому найменші, сестра й брат, невинно загиблі, мати була найдорожча, що все плакалась ним, а сльози його тепер були за батька, суворого й дорогого **також...**

Андрій сховав у кишеню вогку хустину, винувато посміхнувся.

— Сльозами не допоможеш собі, — Каже Григорій, також трохи винувато почувуючись перед братом за таке зауваження.

Може й не до вибачення було б сказано, якби Андрій знав його почування. Так, о брате, чи знав ти коли, як дзвенить хвоя — і коли голодним доводилось бути і коли холодним. І коли за тобою зімкнулись багнети, а на твоїй смузї розверзлася яма, й не знаєш, чи поминеш її тепер. Як дзвенить хвоя в усьому тілі — і коли не знаєш, де покласти натруджені й заморожені руки, і не можеш спати по роботі, і немає відпочинку за коротко урвану ніч, і сльозами собі не допоможеш...

Порох робить свою роботу, доки сухий, мокре щось не видасть з себе вогню й на воді тоне. Вхоплять тебе душити — кусайся, відбий руки по плечі тому, хто душить. Хватай за

ноги, тонучи, того, хто тебе топить. Та ще й інші сентенції про мужність і спротив приходили на гадку братам, що в однаковій мірі обидва були навчені істини — право на життя кожному те саме, не прошене, не дане, і ніхто не наділений на цій землі владою комусь відбирати життя!

Дорога до готелю недалеко. Часом хлопці переходили пізно вночі площею повз Університетську гірку, де музей Слобідської України імені Сквороди. Оглядав Андрій цензуровані скарби: тільки натяки святости з давнини цього краю. Слабо освітлена ліхтарями, що постійно не одержували струму повної напруги, площа з перспективою на Купецькі ряди, під жовтавим місяцем у листопаді творила ніби гірську ущілину. Відлуння, ніби тунелем, покотиться, якщо гукнути. Але хлопці змовчували таку принаду, все зваблюву в молодечому віці — погукати в простір, щоб вітрились легені. Тоді прибуває крові, жваввішає серце! Вони не постаріли передчасно, але мусять бути обачні, доросліші за свої роки. Розуміли, скачи, кажуть, так, як мусиш, бо мус розчавить тебе своїм повзом за нерозважність!

Іноді Андрій заночовував у брата недозволено в готелі, тоді ніч ставала хлопцям рікою, лилась у недавність і з відстані року-двох напливали події, що й тепер ставало моторошно з пригадки. На станції в Свердловському Григорій трапив був у облаву. Запідозрених зганяли в почекальну залю, відбирали документи й гроші, не веліли виходити, доки кінчиться перевірка. Така не облава Григорієві, для дурних та наївних причина! Цілком слушно, він прошмигнув до вбиральні, видавив вікно й опинився надворі під опікою ночі. Його документи, писані атраментом з хемічного олівця, і з печатками, кострубато різаними на березині, були зрадливі. Відходив кудись пасажирський потяг, Григорій учепився на сходах вагону. Трясла ним пропасниця, приморожені пальці не чули в дотику поруччя, і він неймовірно стискав залізо в долонях, щоб не зірватись на вітер. У дорозі на якійсь станції пересів на лєнінградський експрес, запхавшись на штабу під вагоном. Піском засипало очі, часом обливало його майже в лице смердючими зливками з відходку, але треба було тримати баянс, не ворушитись, бо колеса з обох боків спереду й позаду так скаженіли по рейках, що здавалося з усіх підземель зібралось й гналось за ним гаддя, щоб не дати йому втекти.

Його навчили, виряджаючи, що через Москву втікати небезпечно, там переводять докладні ревізії потягів, затриманих стережуть з собаками. Григорій прибув до Ленінграду. Навіть манило його побувати тут — побачити кораблі, що відходять закордон, може пощастить залізти в якийсь...

Одначе ману перемогло справжнє бажання: вернутися в Україну! Яка в тому потіха — утекти закордон, де тебе не знатимуть, де люди чужі. Стрітися з друзями, хай — і з недругами, й засвідчити за себе, що ось і живий досі, й не пропав десь з кістками, не загинув! Він навіть поблукав трохи понад Балтійською затокою з безпритульними, дивився в її далечінь. Та й що з того дива? Поплював з хвильоріза в брудну воду і вдовольнився морем. Рідні простори йому воля! Тягло його в рідний край, туга за яким стала другим гонінням у його долі... У порту він і пожив якийсь час, днював і ночував з урками. Подружився, ніби. Потім вони хотіли його зарізати. „Оставайся з нами, братішка, поможемо, — казали, — руські всім помагають...“

— Помагають, як коза капусті.

Григорія оточили, показали ножі. Він тоді вже вмів битись ножем, показав свого скіска, гарно відгостреного, вмотаного дратвою на руків'ї, домашнього.

— Шутім, братішка... — уникаючи сутички, боягузи розбіглися, побачивши, що Григорій не боїться йти на ніж.

Андрій поспішив запитати, звідки урки взнали, що Григорій з України?

— Сам їм сказав, не бажав кривити мовою. Навчив їх пекти надворі картоплю: засипати піском, скажімо, в старому відрі й обкласти всім, що палилося б, давало б жар.

Траплялися Григорієві поединки на зеленій дорозі. Не один раз був гарячий у долоні скісок. Стався випадок — що й покривавився. Тоді вже знала тайга гангстерів, оплачуваних державою за полювання на втікачів. Григорій якогось дня по залишенні поселення увійшов в обітовану тубільцями зону, де почалась вузькоколійна залізниця на В'ятку. З великої відстані він тримався напряму колії. Скоро спостеріг, хтось пасе його, переслідує. Довго тривав поєдинок на несхибність. Тривала німа гра на щастя — кому воно послужить?

Проти двох мисливців за його головою Григорій міг би перехитити, з одним упорався. З засідки на коротку віддаль

зайшов у спину й підпоров ворога під ребро. Тубілець кинув рушницю.

— І ти вбив його? — похопився Андрій.

— Роззброїв. Чортяка поживк, наче табак, не просився, вірив, що вб'ю його.

Григорій підкинувся на ліжку, хотів узуватись, потім спив себе: він у готелі, й ніщо йому не загрожує.

— Віриш, Андрію, я йшов у гарячці й на третій день заплавав. Міг би зарізати людину. Суб'єкт був, мабуть, з того племені, що живилося ратицями і ще не їло печеного хліба. Я ніколи не був шалений, тоді хотів переконати свого вбивника, чому вони, його псубрати, полюють на людей — бо за голову втікача платять більше, як за хутро звіра?! Стоять і тепер жовті очі переді мною. Думаю, що bestія лишився живим. Я вхопив його за голову й душив, щоб з плескатої стала кругла, щоб зрозумів, що вони й вони, аборигени тайги й утікачі — люди!..

У теперішню свою ролю Григорій увійшов на Волховстрі, місто й залізнична станція в Ленінградській області на ріці Волхов. На будівництві алюмінієвого комбінату при волховській гідроелектростанції, за короткий час він перейшов на власне бажання від підричників до землекопів, став бригадиром грабарів, а за рік праці — десятником. Умів перевиконувати пляни. Ого! І гроші заробляв також. Дав Андрієві стільки грошей, що той боявся брати так багато. „Вони сухі“, — казав Григорій. „Нікого не вбив за гроші. Міг би... щоб мене не вбили... ради життя, а не грошей...“

В Ленінграді йому помогли реабілітуватися, увійти в легальне життя, матроси-ветерани, між ними були й земляки. У них існувала підпільна організація — „спасання на водах“. Зробили йому документи демобілізованого сапера, на ім'я Дениса Столяра, переодягли у військове. Пропонували, навчать шофером на таксі, якщо співпрацюватиме з ними. В системі таксообслуги міста були шофери, пов'язані з матросами, вночі вони могли завезти партійця високої ранги, а ще п'яного, на законспіровану адресу, а там таких пасажирів пристрілювали.

Пропозиції Григорій не прийняв. Його відпустили з умовою, що забуде про них. А зрадить — знищать. Помогли йому виїхати на Волховстрой, влаштували працювати в бригаді підричників, ніби й справді він був демобілізований сапер.

Розповів Григорій про перевиконання плянів і високі свої заробітки в грабарях. Виконроб земляних робіт алюмінійкомбінату давав фіктивні обрахунки, а він умів виконувати їх фіктивно. Їсти нічого — було, що трапиться. Зварять грабарі води, найдеться в продконторі часом цукор, змішають у відрі пужалном чаю, та хліб кирпичний — на весь день їда. За 10 — 12 годин справді зроблять багато, Григорій припише ще стільки. Часом — у двічі більше припише! Обрахунки залежали від рельєфу, де вибирали ґрунт. Забивали кілочки на найвищих місцях, по них замірялася скінчена робота. Між замаркованими місцями були договини часом хіба на чверть висоти по рівню з кілочками. Виконробові вигідно, виконується плян: вивезено двісті кубометрів землі, заміряно й записано на облік п'ятсот. Так і виплату нараховувано.

Ще перед закінченням земляних робіт на будівництві алюмінієвого комбінату при Волховстрої вербували землекопів на інші об'єкти новобудов. Вербувальник Григорієвих грабарів виявився невибагливий, подібний до його виконроба. Поспішав, йому загрожував суд за невиконання пляну. Він задовольнився характеристикою, яку написали Григорієві в конторі. „Невідповідність з правдою, — казав жартуючи ніби, — будуть корегувати слідчі органи“. Григорій не завагався, хоча розумів, вербувальник забезпечує себе його плечима.

Для завдання, яке покладалось на Григорія і з яким він обачно себе зв'язав, не вистачало йому кваліфікації, мало — демобілізований сапер, десятник, в підписаній умові його піднесли до замісника виконроба на земляних роботах будови Азовсталь, біля Маріюполя.

Документи тепер у Григорія були оригінальні, не „липові“, йому виписали право мати при собі велику суму грошей готівкою, право на особисту зброю — пістоль для самоохорони.

— Але ж ти ризикуєш стати розтратником державних грошей, — зауважує Андрій.

І Григорій викриває себе перед братом, як він уміє ризикувати. Ще у Волховстрої він „завербував“ на грабарські роботи при Азовсталі 120 кінних грабарів. Телеграфом з Маріюполя переказали гроші, сума покривала витрати на всіх завербованих: добові робітникам, фураж коням, транспортні видатки — переїзд залізницею від Волховстрою до Маріюполя. І все те було

фіктивне. За пачку рожевих двадцятки залізничний чиновник виписав потрібні документи, радий нагоді заробити. З Григорієм погодилось їхати 12 підвід, на три вагони вантаження. Решту він довербував у Харкові. Виявилось, грабарів тут можна було найняти більше, як йому потрібно було.

Вербував Григорій не контрактіваних, багато з яких обходились підрядною роботою. Забрав з собою всіх миргородських, що призбирались на Павловім полі. Були такі, що погоджувались їхати з ним власним коштом, тільки б — десь далі, де їх не знатимуть. Рятував Григорій людей безвідмовно: люди корились його вимогам.

А проші заощаджені на всій операції — його, він зробив роботу, корисну й для держави.

Рано, щоб устигнути ще на роботу, Андрій зайшов до готелю попрощатися з братом, побажати йому щастя на зелених дорогах. Григорій лежав на ліжку, застеленім вовняною ковдрою. Тихомирився перед клопітним днем. Склав руки на грудях і відпочивав. Збудившись, опам'ятався й прийняв руки з грудей, вони так складені нагадують йому покійника, а він же бажає жити!

Удосвіта встиг Григорій побувати на Павловім полі в бараках, видав призначеним бригадирам половину грошового авансу на дорогу. Повна виплата буде в Маріюполі, що прибутті на місце праці. Вантаження в вагони на станції Рогань, на південь за Харковом. Наказав їхати туди, не купчитись, різними дорогами виїжджати з міста й прибути вчасно, щоб уночі повантажитись і від'їхати за графіком.

Бригадир Хухуля з виглядом невдоволення вимагав виплатити його бригаді аванс повністю: „Одуриш, Микитовичу, — казав, — твій батько був не з тих...“ — Григорій розмахнувся і вдарив підбурювача, той похитнувся, злетіла шапка...

Гарний роботяга Хухуля, плечистий, борода широка на всі груди. „Винуватий, — сказав, підібравши з землі шапку, — не подумав був“.

Якби ж Григорій знав, по чому б'є, не було б жалю й не боліла б рука тепер — а вдарив, де треба: де живуча тіль другаго дядька в людині буває, того, що й сам собі неправда...

Григорій перейшовся з кута на кут по кімнаті, круто повернувся, скрипнули чоботи під ногою, справні й нові. Випра-

цьований на грабарських роботах, широкоплечий, міцний, твердого кроку й характеру. „Батько! — подумав Андрій, — Микита Брама в повторному явленні. У другому пришеті!“

— Привіз би хоч Улянку мені побачитись перед від'їздом, — заговорив Григорій, заспокоюючись по пригоді в павлівських бараках.

— Не могла прийти, в неї зранку в інституті справи. Привіт переказала, і від Василини теж. Листується з нею.

Посміхнувся Григорій, радіючи. Як давно він радів.

Дзвенить у вухах хвоя. Варто було йти навзаводи з пригодами, щоб радіти бодай мить, хоча б почутому імені любленої дівчини. Хвоя дзвенить, може переддзвениться!

Брати розпили чвертку горілки, в поспіху заїдаючи оселедцем з цибулею до хліба. Григорій розчервонівся. Інша річ — Андрій, горілки не п'є й блідне з однієї чарки.

— У Миргород я ще поїду, заберу Василину...

Андрій схвально посміхається братові — все він йому батьком маячить.

Хмілюючи з радости й трохи випитого, Григорій проказав співом (не проспівав) рядки з пісні, що знаменувала його настрій:

**Не дивуйтесь, вороги,
Що я такий вдався,
Бо ви батька повісили,
А я одірвався...**

Із жалем відчув: гірка його радість така!

— Одірвався! — проказав протягом, поваживши блискучого бравнінга на долоні, перекладаючи його в нагрудну кишеню військової сорочки.

Поблискують відвагою очі до металу — а вороги перед лицем його своїми жовтими очима засновуються — як той, що в тайзі полював за його головою, як Терехов, що бив його матір... як суддя, що плювався, читаючи вирок (у Миргороді), як... Але це малі блощиці. Є великі давуни й гади-живоглоти...

АПОЛОГІЯ САДУ

Багато встигла весна зробити за останні дні березня. Із степу пахло таянням глибоких снігів. У бік Журавлівки щонаочі гавкали собаки, ніби на передмісті Харкова хтось дужий великий ходив, переступав яруги й бляшані дахи кварталів, готуючи подію, щоб одного ранку на світанні скресла ріка.

Крига сунула безмовно, на Горбатову мості голодні люди мовчазно дивились льодохід і не раділи. Косинці криги розколювались, уламки вивертало один другому на спину, вони пірнали й виринали, кришилились і сунули натиском на затори.

Щонаочі в бік Журавлівки валували собаки, ніби на хуторах Слобжанщини десь мав родитись ярчук. Відьми бояться появи на світ переможця вовкулаків, пильнують, щоб задушити, не давши народженому стати на ноги. На ногах ярчук невразливий. Собаки, друзі людей, також пильнують ярчукового народження, щоб відьми не помстились, щоб вовкодав став на ноги — мить, як вогник папороті, і ярчука не вхопить вовкулака, злий перекидень з людини на скаженого вовка.

Весна йшла на місто навально. Вірилось, що звечора кожна хмара заходить на дощ. Передчування були томлячі: „Важкий дужий грім ніяк не прорветься з Індії, із сходу. І томиться природа в передгрози“. — Це було писане в 1924 році. Тоді визначний поет своєї доби, Микола Хвильовий, томився передчуванням грому, що досі не прорвався над Україною. Тепер рік 1933, природа томиться.

— Не загримить! — каже Лука Покутній. — Грому не стане, порепаються пучки, сподіваючись, як земля від спраги.

Зріс Лука, став інший за себе, підлітка. Місто його не здивувало, чувся в ньому могутнім. Першого року в Харкові писав хлопцям, закликаючи до себе: тут нас багато! Готувавсь до вступу у вищий навчальний заклад, вуз. Навчання відбувалися в старому будинку дівочого інституту, тепер — педагогічного. Коридори довгі, зведені мурованим склепінням, мов би підзе-

мелля, пахли давнім вапном та старими книгами. Хлопці висті-
вували по лунких коридорах до дівчат і залицялися, любили їх,
як дома. На лекції приходили босі. Вечорами гомінко збира-
лися в Будинку літератури імени Блакитного, аплодували на
літературних дискусіях Хвильовому.

І хоча багато молоді стало з села в Харкові, місто не де-
градувало, а зросло: молодь прийшла по науку, підносила її
завдання.

Дискутували між собою друзі, Лука затискав у кулаці
люльку й кивав на духовних „сиріт“ — що боялися визначити
себе в дискусії.

Формуючись, характер ідентифікує себе навіть речами
вжитку, манерою користування ними. Лука ігнорував краватку,
ходив завше простоволосий, чубатий. Зимою кутався в пухнасте
вовняне кашне барвисте: один кінець на грудях, другий кинуте
за себе, на вітер. Носив солідне пальто з верблюжого сук-
на, накладні великі кишені тримались припрасовані, до стилю
пальто в нього черевики альпіністські, з товстим обрізом пі-
дошви. Навчаючись на геологічному факультеті, буваючи у
відрядженні на практиці з геологами, Лука переймав їх манери,
йому імпонувало зживатися в звичках з майбутньою професією.
Принципово не користувався трамваєм, ходив пішки, один, по-
вільна хода в товаристві стомлювала його. Не носився з книж-
ками, все потрібне мав у пам'яті, та ще блокнот в нагрудній
кишені з автопером. Курив люльку, тримаючи куриво в кісеті
за поясом.

Часом він перечив друзям і викладав своє розуміння буття:
воно без варіантів, об'єктивне, йдуче плинно. Як сутність сло-
ва бути. Але в сприйманні не те саме. „Світ, що формує нас,
також створений нами, нашим самовизначенням у ньому. Наша
доба буде не такою, як її малюють в підручниках ідеології, а
такою, що ми її сприймаємо вже тепер, як по плодах дерево.
На цьому полягає те, про що кажуть — історія вчить!“

Настання весни Лука чекав, як птахів з вирію Улянка
Гонджа: нетерпляче.

Клопотав про відрядження на геологічну практику в групі
дослідження Роменського нафтового комплексу. Бачили його
друзі часом на вулиці з запаленою люлькою, в поспіху кудись
за справами. Пасажирський рух в Україні перебував під суво-

рою контролею Комісаріату внутрішніх справ, за російською абрєвіатурою — НКВД. У місті збільшувалося втікачів із сіл, по віддалених сільських районах вимирало населення від голоду. Виїхати на периферію було неможливо без дозволу органів державної безпеки, залізничні квитки продавалися тільки за посвідками про державне, або партійне відрядження.

Відрядження в Луки було з університету, треба ще виходити дозвіл на залізничний квиток, влаштувати можливість лишити університет на тижнів два раніше, щоб побувати дома в матері. Час вганявся у місяць квітень. Нарешті був відомий день від'їзду.

Друзі виповіли короткі побажання з потиском руки. Його наречена Устина Біла бажала Луці відвідати Кролевець, довідатись про її батьків, від них уже листи не приходять їй. Улянка просила переказати мамі своїй, чому вона не приїде на весняні канікули. Андрій бажав — витримати!

Подорож інтригувала Луку, в його пам'яті материн лист, білий, як її біль — заїдь, сину, заїдь до Корицьких на хутір, з ними щось сталося... Відбігали в сутінь останні ліхтарі передмістя Баварія, уже пів дороги до Люботина. Чорнобаївський ліс укрила нічна галич, жовтаве й підкровлене низом небо вирізняло верхів'я лісу, наче гірський хребет, за яким — терра інкогніта, Лука їде відкривати її — теж інкогніто.

На годиннику скоро дванадцята півночі. Потяг підходить до Люботина.

Перша зупинка на хвилину. Нікогісінько на пероні. Вугільний двірєць тмяно освітлений, сичав паротяг, вантажений вугіллям, депо погашене. Хтось брязнув поблизу залізом, кинув на землю важку ношу. Як же довжелезно тягнеться хвилина. Щойно відійшов ешелєон, вантажений хлібом на Богодухів, маршрутом на Курськ і далі... Стрілочники розмовляють: „На колії лишились чийсь ноги... Ноги є, а людину поволокло...“ У переповненім вагоні погашено. Поночі в усім потязі. Крізь брудне вікно Лука не міг бачити, що десь сталося. Обурення кинуло ним, немов удар і катастрофа. Але не вхопився він повернути важіль застережних гальмів, щоб спинити потяг. Відчув, чого досі в себе не знав — безсилля, наче в нього щось зламалося, може хрящ зіскочив у поясниці, й паралізувало рух кінцівок? І справді — боліла спина, голова — важка й спорож-

ніла від всякої думки. Тяжко було думати, обурюватись, протестувати...

Мабуть він захворіє. Це страшне — неможливо протидіяти. Відхилився в кут, затягся люлькою, а вона смоктала його гірше за почуття безсилля.

Проминула Полтава — потонуле на дні ночі місто. Над ранок потяг прогуркотів мостом через Псло, після довгого стояння в Яреськах. На Гоголевому не спинявся потяг, спинили його на Мелашенковому роз'їзді, і Лука висів, не поїхав до Миргорода.

А щоб його тут не затримали, то він зник за дерева в кінці перону.

Сонце підбивалося вгору, тепліла роса, росилось небо соняшним сянням. Співали, співали жайворонки.

Чи стріватимуться люди? — роздумував Лука. Пильнував першого враження. Ліворуч сонця, долом до півночі опрута обр'ю западалась і значилась перлямутровою відтінню мертвіння. Похолонув з уяви. Але йому туди йти. Минав першу оселю: Ковалюкове обійстя, приймака Полив'яного, висунуте в поле, було голісіньке. Коло хати при сінешніх дверях — обвітрена купа старого гною, ані птаха на кілку, ані собаки хочби! Вікна в хаті чорні.

Страшна прикмета — чорні у вікнах шиби. У вимерлих хатах, без людей, шиби не відбивають сонця. Про таке говорили Луці в Харкові.

Видно й Корицьких хату вже. Самісінька, вікна теж чорні!.. Ні будівлі жодної на подвір'ї без тинів і саду. Дорогу перебіг здичавілий собака. На залізниці погукав потяг, Лука оглянувся. Від роз'їзду наближалась людина. Парубок спинився почекаати під чорною грушею, що була також здичавіла. Стала колючкувата й заросла дичками-пагонами, дерево й уціліло тому, що знеплідніло, його не сбламали, не розчахнули.

Знайоме місце: з-під оцієї груші виглядав на дорогу дядько Корицький, стеріг свого хутора.

Стеріг. Ставав спиною до стовбура, під низьким гіллям не помічався. Лука теж стояв до стовбура груші спиною, під гіллям. Розглядав бачене: двері до хати Корицьких звисали косо, на однім верхнім завісі тримаючись, були відхилені. Зайти б — ану ж чиїсь ноги лежатимуть на порозі. Страх! Стежка до дво-

ру розмита, по ній цього року ніхто не ходив, мабуть.

Наближаючись, перехожий пізнавався: Ноджа! „Турецький дід“ — прадід Ноджанський... Як же старий зісох, на лиці — вимок ніби й побабів, як пучки з води. Поземлянів лицем, голова біла. На плечах у нього свита висіла якось, наче на крем-пілці, та й він виглядав якось повішений ніби, кривились в'язи, тільки свита накинена йому на плечі, щоб не бачилась за ним віршовка, підтягнений якою тримався на ногах. Ледве витримує Лука асоціацію враження до пригадки, що цим напрямом ходив до залізниці причинуватий Лобурцівський собака — може й Ноджа старий, наче причинуватий, ходить інертною тропою дивитись на ешельони з хлібом і марить наїстися колись вдо-сталь...

Ноджа признав Луку, не пам'ятав, чий він.

— Племянник Корицького...

— Пилипів та Варчин племянник, з города? Немає Корицьких, усі померли. Покійні вже, пізно приїхав, хлопче...

Оповідав старий повільно, з тихим тембром жалю в голосі. По мові він найбільше пригадався Луці. До Обертеного Івана у Корицьких був хтось живий, та доки лелеки прилетіли, уже не видно було, щоб куріло з димаря уранці, чи мо' ввечері. Лелеки не сіли на старім гнізді, змандрували...

Ноджа жив у Гафії, онуки, Гапусі Ноджанської. Іти до неї було недалеко, трое-четверо гін за хутір Корицького, але Ноджа так повільно пригадував події, він жвавіше йшов, ніби, думав інертно, а ще трапилась пригода, то перешкодила й таку кволу розмову.

У балці трапилось **видиво** якесь: здихав собака. Той самий, що перебіг був дорогою Луці, він пізнав. Собака кривавився через перед, повзав на животі й не міг скавувати, не бачив коло себе людей. „Ходімо, — сказав Ноджа, — тварина мучиться, що й людина“.

Зайчиха окотилась під кущем, віддала себе з'їсти, щоб малих не зайняв собака, а він подавився її гострими кістками, порвав собі нутрощі. Мокрі зайченята холонули, ставали неживі. Як шаленно в деталях збувається тут усе — в зоні інертної катастрофи, що так трагічно впала мором на всю Україну цього 1933 року! — „Отак, — каже Ноджа, — тепер себе й люди їдять самі...“

На схилі до яру показалося обійстя. З подвір'я Гафія погукала діда, розгублено пізнаючи Луку. Ноджа лишається в сінях, там він довго відпочиває, сидячи на перекиненому лозянику, спершись ліктями на коліна, поклавши в долоні білу голову. Онука добра й не турбує його, діти, правнуки, часом лякаються.

У хаті були злидні гірші, як легенди повідають про них, аж кутки посиніли плісінню. Виглядало — тут давно пограбовано мешканців, і вони живуть, в чому лишились, обносившись до нитки. Молода мати стояла з дітьми перед себе при пелені, з виразом вибачення за свій вигляд. Спідниця на ній була, наче сира земля, у латках важких, у проріхах, постяганих сировою ниткою, щоб не світилися коліна. Образ нагадував полотно Петрицького, тільки мальоване глиною, не олійними фарбами.

Недавно ще, на Середохреснім тижні приїздив Роман, не забув за рід. Він спізнився. Привіз мішок борошна пшеничного, ворок люю овечого, спровадив до овдовілої Гафії діда. Померлих своїх похоронив, заваливши тіла в погребі, а хату спалив.

Однієї ночі прибув Роман, встиг усе зробити, тієї ж ночі й зник.

Чоловік Гафіїн помер на роботі в колгоспі. Працював коло коней. Завезли його на цвинтар похоронити. Церкви немає, цвинтар значився ще довкола розораним ровом.

У Гафії двоє дітей, близнята. Двоє раніше померло, третє — недавно, немовлям: голодна Гафія стратила молоко в груді, смочка нажованого з картоплі та вареного ячменю мале не брало.

Завше приносив Гафіїн чоловік додому від колгоспних коней якогось харчу за халявами, часом ячменю. Принесене Гафія ділила, частину потай ховала для дітей на чорніші дні, відривала від себе й чоловіка. З потеплінням збирала кленові бруньки, і чого тільки не пробувала, скребла верболіз, біловане личко, щоб наварити чогось, хоч уявно поживного дітям. Харчу прибавилось, коли дід став приносити соку березового та кленового. То нічого, що старий твердо відміряє власною жменею на щодень борошна, їй не довіряє, при ньому Гафії стало певніше. Вірила вона, що доживе з дітьми до воскового колосу на полях, коли налетється зерно молочком, прийде пожива з нього людям і їй.

Синів мати звала вовченятами — мої сіренькі кісточки окаті — так вони дивились на неї, все голодні й хворі. Вона також вовчиця — стала недовірлива до людей. Вовчиця-мати, немічна-підбита. Стереже дітей, бо їх крадуть. Гафія ридає — якись заїжджі, кажуть, з Полтави, хватають дітей на м'ясо, ніби...

Розповідає мати стоячи серед хати, діти тримаються її пелени, безмовні поглядають на чужого чоловіка городського, Луку. Мати навчила дітей боятися чужого когось. Похворіли вони на золотуху, мокрить з вух обом, мати смертельно налякана, бо золотуха може вступити в очі, прикинутися малим більма й сліпота. Врятували б їм зір золоті сережки, яких немає. Золотуха минається, якщо хворому приколоти в вухо золоту сергу. Бодай одну приколоти — pomoже. Так їй зігнала мати сергами золотуху. Золоті серги вирвали з вух Гафії конокради, не стало коней красти, в голод вони мародерили по хуторах за золотом. Нестрижені, в чорних бородах, лякали начальником міліції: Дадон візьме золото і в тюрму посадить, а в них простіше, якщо не віддасть золота, то прив'яжуть за коси коневі до хвоста і — в яму з мертвими...

До хати входить Ноджа, чує розмову про золото, про золотуху на дітях.

— Коні були золото в Нодж! Виздыхали б вони раніше.

Господарство Ноджине конфіскували для колгоспу, коней забрали в Дібрівку на кінний розплідник, множити поголів'я виводу князя Мищерського, ластівок-рисачок. Годували їх пишно, хліба печеного давали. То Ноджам — ні, хай вигибають.

Гафія не могла дійти згоди з дідом, яке там золото! — гнівався він, і де б могло бути закопане? Раз уже Ноджа вмирав — каяття йому не приходило, не складалася сповідь у слова. Справді в нього є таке, на що пам'ять його вмрла. Не знає він тепер, де пропали його георгієвські хрести за військову службу цареві. А не пошкодував би їх, якщо були б золоті, хай би тільки його правнучата не хворіли на сліпоту...

Хведорові онукові на хліб до Москви дав був Ноджа хрести, але Хведір — не Роман, добрий був коло коней, не на коні. У Москві Хведора побили в енкаведе, золото відібрали, наказали негайно вертатись додому, бо не випустять, якщо вдруге піймають. Дома всі лежали пухлі, були присмерти, і Хведір повісився.

Спробував сам рятуватися прадід Ноджа. Зійшов з дому, добрався до Миргорода, старцював там. Давали люди милостиню, либонь які були голодні всі, а були такі, що давали просячому. Як самарянин.

Зо млина возили бендюжники на станцію злегле зерно, відвантажували на гуральню в Кибинцях. Ноджа поїв сирого ячменю прілого, назбирав по дорозі. Підібрали його на базарі з мертвими, чи живими, що діходили. Звозили щодня померлих з доріг, з міста, на станції підбираних — в опорожнені кагати з-під буряків, зразу за коліями. Присипали трупи негашеним валном, загортали, коли земля немерзла стала.

І не пам'ятає старий, як він вернувся на хутір. Знає, що в нього ще був буряк варений у кишені з даваної милостини... і що він виповз із неприсипаних кагатів... Відтоді йому й потягло шию, скривило набік голову.

На хуторі побували Дадонові конокради за золотом, розвалили ліч у хаті, все підпіччя скопали, побили горшки. Відтоді Ноджа не спав у хаті, за хлівцем у гної розгорнув лігво й ночував на теплому. Боявся, що в хаті найдуть його конокради й душитимуть за золото.

Мандрувати далеко Ноджа боїться тепер, ходить у поле, немов би за поживою. Виглядає Романа з другим приїздом, бо казав же, що хоче попасти Дадона в свої руки...

Падає вітер у полі до ніг, з вітром падає жайворонок, зовсім, зовсім близько. Гарно на просторі — поле живе. Його засіють ще, приорють бур'яни. Стверділа проміжна дорожка й горби зеленіють, можна буде пастися на чомусь. Співу жайворонкового в полі стільки, як повені. Вітер забирає силу, спів додає. Ноджа похитується, знає, що сідати на перепочинок, або лягти йому не можна, бо не встане, засне, потім умиратиме. Спиняється він похитуючись, і того боїться — може перемінюється в дерево. Свистить і свистить вітер-птах, пронизує крізь мозок нитку й висотує у два боки крізь вуха біль. Кості стають важкі: це він каменіє. Скаменіти — гірше, як одеревеніти, деревом стають нещасні, каменем — непоправимі грішники. А хіба він грішив? Не терпів, щоб ліниві були коло нього: не стій у роботі, щоб ти каменем став! — міг комусь погукати.

Засвоєною тропою ходить Ноджа-прадід у поле й виглядає

з-за горба онука Романа від залізниці, виглядає, доки з'явиться видіння ворона й проганяє старого.

Омана почуттів розвинулась у Ноджі з того, що довго й уперто він марив хлібом, морить себе бажанням наїстися вволю ще хоч один раз. В стані марення він панічно боїться — нападе в полі крук, почне клювати. За вухом під кісточкою починало боліти, потім приходило бачення привида. Ноджа вертається додому, притьмом заходить у сіни й замикає на засув двері.

Лягаючи спати, старий думає про білу сорочку, складає на грудях руки, мо' доведеться вмерти, не турбується, чи ранком устане.

Стоячи серед хати без свити, Ноджа білий, прилягло волосся на голові поріділе, вуса білі й притерта поріділа борода, що вже не росте. З нього можна писати ікону Мокрого Миколи, рятуючого на водах. Те, що на ньому сорочка довго не прана, бо стара й розпадеться в пранні, що штани з сирового полотна виношені й стали, мов дудки — все те нічого, Лука бачить його білим: старий вибілюється душею, зчорнілою за життя. Він білий кістьми, ними визначається його постать, як усіх наших дідів, що життя зжили і вже на порозі відходу. Знає молодий геолог також степ історичний — дольорозо в наших степах, мелодія, що досі триває в наростаючому темпі — як полягла та кістьми білими, гей-гей, голова завзята! Кості білі — предківська домінантна прикмета Вітчизни нашої в степах історичних. Те, що говорять про скитів, якихось сарматів у наших степах — те анічогісінько! Вони там коротко топталися. Степи нашими кістьми визначені, то й наші вони!..

Снідали в Гафії пізно, заведено так, щоб мало їсти за день. Пили ложками з полив'яної миски чай. Який там чай, тільки вигадка городська, — сердився дід, — це не кофій у турків! На Балканах буваючи він пив кофій, попивши, коня осідланого піднімав плечима. А це — кисленька з чогось юшка, заварена вишневыми галузками однолітніми. Луці налили чаю в окрему миску, і він пив великою дерев'яною ложкою, як усі. Свій харч він віддав Гафії, загорнений у газету на два дні пайок. Хліб мав бути житній, але не тримався купи, з великою домішкою якихось відходів. Щоб діти не кришили, мати дала їм хліба до миски з чаєм, була каша. Каша! — їжте, діти! Ноджа попробував, поклав ложку, щоб малим було більше.

Лука подякував за снідання, вийшов надвір, дивитись на світ.

— Чи він не комуніст?

— Діду! — говорите, хліб он увесь віддав дітям, комуністи відбирають...

— Та я нічого й не сказав, я подумав.

Сидів Ноджа й роздумував, справді, чого Лука приїхав сюди, списувати все? Хочє старий пригадати щось, сидить незрушимо.

— Дочко, каже, — я тільки подумав, он устав, бачиш, від миски, а лоба не перехрестив, мабуть, то щось значить, через таких і голод тепер.

Зморена за довгий час мовчання, Гафія рада була говорити з дідом. Хотіла боронити Луку:

— До чого хреститися йому? Наші ікони чорні стали, дідусю, хтозна, чи вони й святі тепер...

— Чи не забули ми, Гафійко, дочко, коли Страсна П'ятниця? Треба б хоч свічку засвітити. — Зовсім злагіднілий став дід.

— Треба б, дідусю, засвітити, якби ж була свічка...

Хутори не пізнавались, де ходив Лука. Без садів і будівель. Чий, який де? Ноджин спалений, інші — не погорілі — на пожарище розтягнене виглядали. Полив'яного, Лещенків, Лобурців... Стовбичили сохи десь, рештки дворів, хати з чорними вікнами.

Гарно задніло. І на небі було сонце, як завжди. По обрії під сонцем святий Петро жене вівці, хвилями-хвилями голубими — наче ріка, фата моргана.

На озері в Корицьких кволо кумкали жаби. Їх можна їсти, якби ж був такий звичай людський тут. Їли б, коли вимирали з голоду, тоді озеро лежало під кригою.

Довкола озера читались сліди Корицького. Він ходив тут, за поживою. Цього року рано завесніло. Варка Корицька сідала при застільному вікні, грілась на сонці, так менше їсти хотілося, так менше страждала, травмована втратою всіх дітей: школярів забрано десь до патронату, Явдоня зійшла з дому, ще перед Різдвом, Михайло, Грицько, Олексій — похоронені за клунею, попелом присипані в погребі на буряки, де колись потай гнали самогон Корицькі. Без дітей вони подитиніли обое на якийсь

час. Запали в прострацію, хтозна, чи й збудиться котре. Корицький більше вигрівався на сонці знадвору, ускладнювався від знесилення старечий бронхіт, боліло під ребрами, тінява вогкість у хаті обтяжувала дихання, надворі було йому легше.

Коли озеро скресло й земля підтала, Корицький ловив в'юнів, витягав на купинні де рогозозового кореня, де очеретяного. І їжаків полював! Найшлося кресало, піч запалилася. Діти не дожили до потепління. Приготування з кореня татарника діяли як ліки й давали якусь поживу — Корицькі виздоровлювали обоє.

На глибоке піти, влазити в воду Корицький не важився. На глибокому інша нахідка можлива була б. Хоча б кілька набоїв найшлося, що сам колись затопив був в ополонку, цілу шаньку, зав'язані в старий чобіт.

Дні більшали, більшало сонця, додавалось надії. Міркування Корицького не були докінчено-логічні, напівспонука мало узгоджена з реальністю. Ніби шукав броду на той бік нещастя: кілька б набоїв йому — міркував. Можна б зробити самопал і ходити на Мелашенків роз'їзд, вточити хліба з вагону в прорубану дірку. Гнатимуться сторожі — стріляти.

Можна б — якби ж!

Усього не придумувалось. Стріляти можна було б, доки зброя була в себе в стрісі. Стріляти, щоб тепер не мерти з голodu.

Імпульси вольової енергії поволі падають — голіруч варту біля вагонів з хлібом не побороти. Треба хоч один раз вистрелити. Вхопити скількись чого і втікати, вночі, в поле на постріл не гнатимуться.

Багато ніби не треба, якби це не пізно було. Озброїти синів, стати отаманом і помститись за вкорочений вік! Убили б? Раз бувати смерті! Відплачена була б — Корицький теж убивав би!

У Варки Корицької реабілітація досягала повного прояснення. Бажання жити набрало в почуваннях гострого драматизму. На Мелашенків роз'їзд ішли натовпом люди просити хліба, з близьких і далеких хуторів ще живих, із сіл, віддалених навіть, з-понад річки Хоролу, від Зубівки й Сорочинець... — Корицька пішла з передніми. „Самі берімо хліба! — взивала, — бо за ніщо не просімо, не дадуть і крихти святої голодним!..“

Зняла з себе чорний платок і розіпнула обіруч перед себе, мов прапор. Чорних прапорів з хусток стало багато над видовженою валкою людей, уформувалася процесія голодних. Люди побачили вагони з хлібом, почали бігти. Затужили похоронні голосіння, жіночі плачі на високому тоні. Людей охопили спазматичні ридання, згадували імена своїх померлих...

Голодних розстріляли, всіх. На них чекав паротяг, бліндажований мішками з піском, озброєний кулеметом, задалегідь викликаний з Полтави, доки голодні збиралися валкою по Сорочинському шляху. Розстріляних вивезли в якусь місцевість за Пслом, прикопали без могили.

По смерті дружини Корицький Пилип зійшов з дому. Прийшло йому повне проясіння в думках і в почуваннях.

За каракулевий смушок, що довго зберігався з родинними скарбами тонкий, як папір, і згорнений в дудочку, Корицького підвезли кондуктори за Константиноград. Далі сам пішов на південь, вірячи, може дійде, пошукає і найде в Донбасі Явдону. Вийшов у степ і, наче вперше, побачив з високої могили світ, чи сіють у полі — дивився — чи скрізь тепер запосіла смерть з голодом? Погожої днини в переміш із співом жайворонків поливали землю струмені тепла, й буйнісінько проростало все зелене. Оживає поле...

Блюзнірство — ворухити гробовища, торкатись тлінности померлих? Лука торкався. У хаті в Корицьких було, як у приємерку, чорні шиби і все помутніле. Лука витер сльозу. Жили тут святощі роду, сім'ї, добрий дух хати жив. Умер він також? Чи змандрував?

Речей у хаті не було, рештки. Піл зісунутий, на якому вмирили хлопці, стіл перевернений, розкидані рештки лав і стільців. Побували тут мародери, розвалили комини, вивалили опічок, де зберігав Корицький родинні скарби. І попіл, вигорнений з печі попіл розкидано по всій підлозі. Лука підносить з підлоги, затоптаний у попелі олив'яний зброярський знак, пізнав родинну реліквію Корицьких-Піщалів, загорнув у хустину і поклав до кишені.

Важливіше Лука записує в блокнот. Факти стають фантомами, перевершують реальне сприймання. Не можна тут ступати — на попелі по долівці людські обличчя, маски. Вони й на запорошених стінах, і не можна від них відсахнутись. За

кожним порухом вони на іншому місці, їх більшає. Лука притьмом вийшов, сапнув свіжим повітрям.

Куди йшов — маски переслідували. І по дорогах вони, де ступав хтось і падав, конав — відбитки. Лиця й лиця, тисяча голів одразу в одному комплексі, так на всіх смертних дорогах України. Якби Анатолій Петрицький був вільний творити — це його пензля тема! На конаючих лицах докір живим, не уявний в жодному вимірі співчування до страждань людини в агонії.

Хіба можна буде радіти дощам над землею, якщо в хмарах — і там! — страдницькі лица, маски сконалих голодних...

Але з білих кісток — викласти піраміди, пам'ятники вічного прокляття фантошам з Кремлю в Москві! Вони звернулися до катастрофи голоду, щоб панувати?!

Скільки терпіння знали хуторяни: зимою, в стужу, і в палючу спеку на жнивах, і в кожному труді посланім. Плекане терпіння робило людину — категорії повновартости, гідности, чистого сумління й витривалу, з великим досвідом у відносинах до природи. І як та чому, питатимуть історики світу, стався тут голод? Нищення голодом людини? Запустіння її побутування?

Якби смерть забрала з собою до неба й тіла невинних жертв, то воно зчорніло б від них, як рілля, обважніло й завалилося б.

Лука зайшов далеко, завмерлість повсюдна приголомшувала, як тут зійшло в землю людське життя, вона лежить, земля, вигорблена могилою по обрії, оскільки зору хватає, одна горбата могила на всіх. На схилі видноколу, де протікає у повідь річка Вовнянка, на східній бік залізниці, жили, якою і досі пливе нескінченний вивіз хліба з України, — видніють на видолку солом'яні стріхи колгоспного двору. За двором були людські оселі, з кількох димарів куріло кволим сірим димом. То — далі. А зовсім близько, поруч дороги, якою Лука йшов, було недоруйноване обійстя Лобурців, рештки давнього козацького хутора, ще від перших поселень уходників по Хмельниччині. Лука зайшов поглянути.

Коли відчинив двері до хати, відчув, хтось за ним слідкує в спину. При столі сиділа дівчинка років семи, посміхалась безтямно, щось їла. Крім неї, в хаті нікого не було. Стіни, стіни й етіл і підлога та й стеля — усе зниділо під один колір, якщо те, що давалось сприйманню на зір, можна рівняти до якогось

кольору взагалі: панувала на всьому та сама плісінь, з димом у переміш, що осів кіптявою, і сирість обернула налип у леп. Мала не переставала їсти, обгризала палець може такої дитини, як і вона, то заглядала в брудний горщик перед нею, то жмурилась до соняшного кола на підлозі, кинутого через брудну шибу. Вікна в хаті стемнілі вже, хоча й трималося в ній двоє людей живих, шиби розсівали ще світло з надвору, так щоб лиснівся в хаті леп, і розпізнавалися речі. Спроквола дівчинка до вдоволення з їжі кивала голою ногою, звислою з лави, бо сою і в такому лепі, що й уся хата знутри, що на ній сорочка, колись прана в мами, вишита чорно-червоним дрібним узором.

Можна припускати, що дитина не знала давно людей і забувала мову, бо те, що образилось на її лиці, не сприймалось за прикмету здорової свідомости. То був вираз лица, за яким втрачалась людська істотність, як за лепом втрачалась тут істотність людського житла. Чи знала дитина, що в неї є ще хтось — її дід, волохатий, зарослий рудою шерстю до носа й очей? Можливо. Воно спостерегло навіть те, що дід заглянув у вибиту шибу, посміхнулось, ніби розгадуючи, що Лука того не знає, хто за ним слідкує...

Глузд не згоджувався з дійсністю, одначе вона була реальна, бачена. Повідомити, рятувати дівчину, доки волохатий предок не зварив її?

У колгоспі звикли до запустіння так, що ніхто не реагував — на появу якогось може представника. Лука й не видавав себе ні за кого. Він бажав розповісти б комусь про бачене людоїдство в хаті поблизу. Не було з ким говорити: голова колгоспу поїхав з рахівником у Миргород просити в райпарткомі харчової допомоги для людей на посівну кампанію. Сподівалися, привезе барило меляси з ромоданівського цукрозаводу, піщуги просяної, ще пожитної ошуги, з держмлина.

Поглядаючи на сонце — як повільно йде час, люди чекали на привіз харчів, вешталися з опущеними руками й не ходили початку роботи: готувалися до першого виїзду в поле, хтось тесав істик до плуга, в однім гурті сперечалися: не було пари коліс однакових до розваленної куркульської сіялки.

Обтяжений самотністю, з якою й люди лишалися на колгоспному дворі, Лука попрямував на Полив'яного хутір. На

похиленому, недорубанім коло церкви-руїни дереві співав одинокий ранній весняний птах. Дерево була могутня стара липа, велика в обхваті, мабуть довго її цюкали, тільки похилили, зрубати не змогли тупицями. Церква розібрана на будівельний матеріал для колгоспу, Лука нотує: старовинна архітектурна пам'ятка козацького барокко!

Значилась церква вирвою на своєму місці — ще димілась, один кут із двох стін недоламаних. Підлога зірвана, чорніло ямою глибоке підліжжя з високими дубовими стоянами, яких ні винести, ні поколоти й порубати не змогли досі. Були й рештки сходів до заваленої паперті Храму, в якому століттями молились люди з навколишніх хуторів — за всіх і за все! Та ще тиша апотеози моління чулася тут. Курилось сивиною над тінявістю в куті між залишками двох стін, над стоянами та віддзвонювали далекі з поля виспіву жайворонкові.

У пам'яті в Луки материн лист, його мати віруюча, багато молиться. Але він не блюзнірствує на цьому полі мерзоти запустіння, якщо розуміє інакше — кадилом усіх втрат не віджалувати. Динаміт! Григорій Брама писав з Волховстрою Андрієві — мій брат динаміт! Тоді до ясности не діходило через конспірацію в вислові, тепер стає зрозуміло, чому побрататися з динамітом: у вибух усю Москву за голод в Україні!

Прощалась Гафія з Лукою ридуючи, на подвір'ї, дітей зачинила в хаті, хай не чують її мови.

— . . . людоїдів убивали, посилали з сільради бригаду активу. Били залізкою по тім'ї, щоб не мучилась людина. На місці й закопували. Потім заборонили самосуд над запідозреними в людоїдстві, їх арештовували й відправляли в район. У Лобурцевій хаті також побили — чоловіка й жінку — лишили діда з онукою, задля дитини повірили старому, що не мав гріха. Тепер туди ніхто не йде ні з колгоспу, ні з сільради, бо не хочуть набратися нового клопоту . . .

Гафія стискала на спустошеній голодом груді руки й плакала. Коли почалося вимирання на хуторах, голодні йшли просити, плакали, як діти малі. Пізніше потім просили безмовно: стане під вікном, так довго чекає, що одуріти можна . . .

У Миргороді Лука захворів. Тяжка депресія повалила його. Мати страждала лихом, тулила до синового чола уста й вислуховувала гарячку. Досвідчена мати переконалася, тифу

не було. Чим поставити сина на ноги? Ні рісочки в хаті скоромного. Теплого молока треба, яйце варене, а в неї — лишень пайок за працю в артілі вишивальній „Троянда“, хліб, що не тулиться купи, просяний ніби. Була своя сушнина на узвар, калиновий сік. Сад дідів, покійного Покутного, забрали в колгосп, там його витоптали. Покутня Оксена завішувала вікна од саду, щоб не дивитись на плюндрування. Тільки й лишилося їй, що росло при хаті: кілька дерев усяких, кущі бузини, де сипали попіл у закутку подвір'я, та калина під причільним вікном.

Рано-рано, ще птахи не заспівували на схід сонця, зварився узвар, зготувала мати міцного бузинового напою, окремо з ягід, окремо з цвіту.

Калиновий сік збавив гарячку, Лука проснувся спітнілий. Мати витирала його рушником, веліла лежати. Іванко пішов до школи, при ньому мати не зачинала розмови, тепер спитала:

— Як же ти, сину, жив, що і в дорозі був, мабуть, без харчу?

Лука мовчав, мучилась мати передчуванням — що сталося з Корицькими? Синові відібрало річ, матері спинялося серце в очікуванні. Лука спромігся заговорити:

— Оце все, що зосталося, — показав він на долоні важкий олив'яний знак, — може ще стіни глиняні від хати постоять трохи, а дах довго не утримається, розтягнуть його, як і весь хутір уже розтягнуто.

Обое були зацікавлені, домінувало глибоке мовчання, триває час — як кризовий перехід гарячки у хворого. Воно — не мент, глибоке мовчання, коли збувається невідворотне: скажімо, загибель, кому й допомогти неможливо...

Здмухнувши попіл, мати поклала олив'яний знак на вишиваній білій хустині посеред столу. Засвітила свічу. Сиділа при столі, склавши руки, стуливши уста, очі приплющивши й шогасивши мозок, як відсиджують душу усопшого, у неї багато відсиджувати: Варка-сестра з мужем і со чадами...

Напис на знакові не читався, вивітрів за свої століття. Олив'яний знак львівського пра-Корицького-Піщала, цехового майстра зброярського промислу був вибитий горорізьбою — з зображенням по боках шабель вістряв догори, між ними серединою — гаківниця-піщаль, слова — низом, їх читала колись Покутня, не пригадуються тепер. „Реліквію роду треба

зберегти“, — міркує вона — бо якщо так і буде, що розказав Ноджа Луці, то Пилип Корицький ще вернеться додому, забрав би й скарб із собою, якби йшов набезповоротньо. Так і Луці пояснила свої міркування.

Другого дня Лука пішов зареєструвати своє прибуття, акцептувати посвідку про відрядження, що означало одержати згоду районного енкаведе на перебування в районі. Знайомий будинок по вулиці Гоголя.

Привіталися, начальником установи — Василь Чекерес. Розмови у шкільних друзів не відбулось. Василь поспішав, доручив секретарці оформити всі анкети. Секретаркою у Чекереса Василина Лазарева. Рада бути з Лукою наодинці.

— Наш начальник заклопотаний, до Миргорода приїжджає у творче відрядження поет Павло Тичина, всі приготування під Василевим наглядом.

Прочитавши в анкеті, що Лука належить до комсомолу, Василина не здивувалася, вона теж належить, інакше не могла б працювати в цій установі.

Коли анкета була виповнена й закінчено всі формальності, на останку дала Василина Луці підписати зобов'язання, друковане машинкою — не розголошувати відомостей про становище в районі.

— Звідки відомо, що я де бачив?

— Якщо скажеш де про бачене, Луко, буде відомо, — остерегла Василина.

Луку вже чекають тут, з Харкова телеграфували про відкликання геологічних досліджень Роменського комплексу, йому наказано негайно їхати до університету, повернути всі документи, його свідоцтво про відрядження знедійшене.

— Чому ж начальник нічого не говорив про таке?

— Він розв'язав відразу справу, мені доручив виконати — негайно відіслати тебе в Харків. У кабінеті начальник не засиджується: в районі катастрофа.

— Як непередбачено склалося, — подумав уголос Лука.

— Хочеш побути в матері? Не більше тиждень можливо, — підморгнула Василина по-приятельському. — Іноді влада на місцях вирішує дещо не за інструкціями.

Лука мав захворіти, бути в лікаря, мати довідку з зазначенням температури в час оглядин. Василина потелефонувала

до районного лікаря Герена й домовилась за протегованого пацієнта. На останку наблизилась, позирнула, взяла його за пальці й тихо просила зайти увечері. Бачив він її сльози в очах, пообіцяв зайти.

Формально Луці ніщо не загрожує, йому запевнена довідка про хворобу, завірена в райлікаря. Тим часом нагодився начальник районкаведе, не затвердив хвороби на тиждень, підписав дозвіл бути в Миргороді ще два дні. Чекерес поведився безкомпромісово, він влада тут!

— Як же голоду такого допустився — хліба є великі запаси!

— Ніякого голоду немає!

Відчуваючи перевагу свого становища, Чекерес погрожував:

— Така політика більшовиків на сучасному етапі: знаєш три гасла Леніна по селянському питанню? В період боротьби за владу — з усім селянством проти буржуазії; влада захоплена, в період закріплення влади більшовики поділили село — спираються на незаможні верстви, нейтралізують середняка, обмежують куркуля... Тепер період соцінаступу, поглиблення й довершення аграрної революції, більшовики спираються на бідняцтво й у опілі з середняком ідуть проти куркуля — на ліквідацію його, як клясу.

— Але ж у дійсності — це політика аграрної експропріації, селян усіх грабують, а куркуля ліквідують фізично, з малими дітьми, які ще не є якоюсь соціальною категорією!

— Не дурій, Луко, в мене!..

Луку підкинуло обурення, але він розуміє — безглуздо хвататися голою рукою за відгострене лезо... Закуривши люльку, зліг на спину в глибокому шкірянім фотелі, заслонився димом. „Як говорить Маркс, ідеологія — це оперування способом думання...“ — міркував своє, слухаючи наївного опонента в синьому галіфе з червоними петлицями на комірці: зоперованого ідеологією кастрата.

— Весна 1933 року — тільки найвищий етап боротьби за радянський хліб, — підвищував голос Василь. — Нам треба бути сильними, не залежати від селянства, що хліб продукує... Прикриваючись пактом Келого, Захід готує війну проти нас!..

На прощанні Чекерес потиснув руку Луці, що весь час змовчував йому.

— Нам потрібна комсомольська співпраця: з області повідомлено, що молодший Брама утік з заслання, може обидва сини Браміні прилаштувалися в Харкові, дошукайся, повідом їхні змінені прізвища. Гаразд?

Ще не було пізно, повечоріло. Лука пішов до Василюни.

Завтра останній день побути з матір'ю в спокої. Вона тяжко страждає, ховається із слізьми від Іванка. О, брате, Іванку, не питай тепер, чи досі триває революція й чи була вона взагалі? Виростає, ходи до школи та вчися, як заповідав покійний дід. З наукою приходиться розум!

Вулицями майже ніхто не ходив. Стрічні не віталися, розминалися на віддалі і не тому, щоб когось не пізнавати, щоб їх не пізнавав хто, їхнього ганебного озлидніння. Між людьми панувало тотальне відчуження від усього: від влади й соціальної системи, що панувала над ними, від ближнього й дальнього кутчанина, від свого рідного, навіть: батьків обтяжували малі діти, дорослих дітей — немічні батьки.

Було моторошно йти вулицями міста. Миргород був не той, обдертий до ребер. Як усе запустило за останні два-три роки, відколи запроваджено колективізацію. Місто випнулось на поверхні плянети ребрами, як у падла. З якого напрямку не йти б до Миргорода — немає садів, розтягнені покрівлі зіпали дірами, як горласті недорізні, хоч затуляй вуха. Клуни й комори знесені, журавлі при колодязях похилилися, були повалені. О, „нарочите — при Хоролі-ріці!“ — по цей бік гора, по той бік друга! Над містом ще сходить зоря, тільки не ясніє, кліпає на таку страмоту земну. Певно, тепер не співають веснянок дівчата з Горбів на Лісок — подай перево-озу! Заніміла Личанка й Королівщина . . .

Щоб не докучали голодні прошаки, люди тримали на заперті хатні двері однаково вдень, як і вночі. По смерканні не світилось у хатах.

Жила Василюна при батькові овдовілому, вернулась із Харкова доглянути його на старості, залишила навчання в Сільсько-господарському інституті, попрощавшись із мрією бути агрономом. Чекерес узяв її на працю до себе, спочатку прибиральницею, потім, вступивши в комсомол, Василюна ста-

ла секретаркою. Турбота за старого батька була їй окупом відчайного засобу, яким досягалась мета: Чекерес згвалтував її, і мусіла мовчати, щоб жити, щоб жив її батько — не ув'язнений, не зісланий.

Тремтіла дівчина, тримала Луку за руки, лякалася, говоривши йому все про себе відверто. Їй трохи болить у поясниці по операції, до якої змусив Василь, не бажаючи брати з нею шлюбу.

Коли почався голод, старий Лазір став пророком-обличителем. Брав важку чорну книгу, Біблію, виходив до людей. Підносив руки, білий, з широко розчесаною бородою, читав з „Третьої книги Мойсея“ пророчі місця.

Цього вечора, стоячи при столі з опливою свічкою, він виголошував і читав Луці ті самі судейські виречення, позакладані в Біблії мотузком. Васирина попрохала не перечити батькові, то він скорше кінчить.

„... і сіятимете марно зерно ваше, вороги ваші пожеруть його“.

„І оберну лице моє проти вас, і вороги ваші поб'ють вас, і запанують над вами ненавидники ваші, і втікатимете, хоч ніхто не буде гнатись за вами.“

„І зломлю пиху вашої потуги, і зроблю небо над вами, як залізо, а землю вашу, як мідь.“

Тяглось повільно читання, Лука сумно роздумував над тим, що чув. Яка тотожність писаного тисячі років тому з теперішньою дійсністю! Алеж так погрожувати людям міг якийсь земний владика, не небесний. Він підносив себе до небес, щоб раби жахалися його авторитету.

Лазір поглядав від книжки на Луку, ніби все вичитуване стосувалось його та молодих, як він і Васирина — студентів і комсомольців.

„Я подолаю підпору вашу — ваш хліб, тоді пектимуть десятеро жінок в одній печі, і видаватимуть вам хліб за вагою, видавцем, а ви їстимете його, ніколи не наїдаючись.“

„Їстимете тіло синів ваших, і тіло дочок ваших їстимете...“

Луці хотілось піти геть, коли старий Лазір закрив Біблію.

Лагідно суворий і водночас добрий, ласкаво вибачливий, Лазір випроставсь, великий у зношеній чумарці, що й тепер була в догляді, зашита й полатана. Пора було відпочивати

йому, лягати спати. Ступаючи до ліжка завішеного рядном, він коротко тлумачив читане. Говорив, що Господь сам не ворог людові своєму. Він карає тим, що люд не може дотямити, де, хто його ворог?

У хаті люстро було обернене склом до стіни. Василина пояснила: не бажає дивитись на себе, бачити, як марні її молодість. Батько розуміє це на свій змисл: люстро обертають, сподіваючись у хаті покійника. Тяжко, тяжко зносити доньці батьків докір, що й не висловлений, тільки виявлений мовчанням, поглядом, ставленням, у тому значенні, ніби батько переконаний, що донька чекає на його передчасну смерть.

— Тепер батько спатиме, — шептала до вуха Луці Василина. — Здивував ти його зовнішністю, та ще ходиш без шапки. Біблії він не читає вслух при мені, може для тебе читав.

Дівчина не заспокоювалась, хоча й намагався Лука пояснити їй „Третю книгу Мойсея“ міркуваннями про те, що то давній жидівський літописець уклав текст з погрозами від імени Бога свого земного — непокірному якомусь племені, що вийшло на волю, щоб знову вернути його в рабство, бож християнський Бог милостивий.

— Якби ж то так — були б то погрози, що минули, алеж вони збуваються, вони пророчі. Ні, в цьому якесь звершення, істини його не знаємо, — хвилювалась Василина.

Лука відчув мороз на спині.

Другого дня Лука вертався до Харкова, надовго знову. Попрощався з матір'ю й братом Іванком.

Гоголівською вулицею траплялися люди, не вітались, розминаючись. Моторошно пригадувався Луці вчорашній вечір у Лазара. Стрівся голодний, чоловік гинув, не ївши давно. Під насунутою на очі шапкою роздертою — в нього зводнілі розплющені очі, лице спопеліле — маска з виразом безмовного благання до стрічних допомгти йому, подати щось їсти, благання й докір тим, що будуть жити, як він умре.

Чоловік простував дуже повільно, з останніх сил, ступав кілька кроків, щоб не стояти, спинявсь, щоб не йти.

Через вигін була втоптана стежка навкіс повз 17-й держмлин, парувала й шуміла градільня, чорно куріло з високого димаря, двиготіли корпуси — пшеничний і житній, млин над-

потужно працював. Шуміли, наче вода в лотоках, перевантажені працею просорушка й гречорушка.

З млина вивели конфіскованих у Чоломбитька приручених вовків на провітріння та принюшку до стереженої зони, вночі вони гасають понад височезним парканом від середини двору, зачуваючи когось перехожого назовні, висвистують цесами по натягнених дротах, що аж жевріли й іскрили, нагріваючись. Навперехід стежки спроквола біг дядьківський собака. Видно, давно він не живе з людьми, але й не боїться їх. Підпалій з живота, білолисий на лобі, довгошерстий хвіст піднесений, очі бистрі. Зачувши „чужака“, вовкулаки душились на ланцюгах. Одого наглядач-міліціонер пустив на собаку. Вовчур зробив коло й напав. Сутичка цікава була — розказати б Іванкові, міркував Лука. Спочатку стався клубок звихреного скавуління, з піною, полетіла шерсть. Собака не дався, стріпнув покривавленими вухами, захопив напасника за щелепу і вдарив ним об землю. „Ого, так ярчук б'ється!“ — Лука бажав йому успіху. Наглядач спустив другого вовчура на поміч. Сутичка кінчилась метко, другого напасника ярчук підрізав крутим різцем під пахву, переможно кінчивши другий поєдинок, побіг своєю дорогою.

Вовчурі не погналися за ним, випещені на надмірнім харчі, вони парували, притьмом угріті, підрізаний здихав. „Цікаво! Цікаво виходить, як за рефлексологією Павлова: коли вовка годувати добре, то він у ліс не побіжить“, — розгадував поведінку приручених вовків Лука, — написати б про них на Далекий схід Миколі.

У місті знали про вовків, навчених на собак, що стережуть у млині хліб від людей. Лазір назвав вовчурів апокаліптичними, шукав у Біблії тексту, відповідника, щоб прочитати людям, — говорила Василина.

Лука від'їхав, Покутня Оксена жила сподіванням зустрітись з поетом Тичиною. Син не радив цього. Але чому? Поет — людська совість, великий поет — совість вселюдська! Проситиме Тичину заступитись за нарід.

Чи з припису вищої влади, чи з ініціятиви місцевої, громадського мітингу, з трибуною, музикою й промовами, не робили. Поета примістили в Селянському будинку, готелі, колись — „Мебльовані комнати, Кац“, по вулиці Гоголя ч. 107. Поруч

резиденції районного енкаведе. Делегатів-відвідувачів пускали за перепустками, перевірених.

Тоді Тичина вже поцілував пантофлю Пієві, поведився в усіх відношеннях надльояльно. Бажав мало. Справді бажав одного — спокою! Але від нього вимагали бажати всього — щоб не творив плідно.

В приймальній кімнаті на столі, покритім червоним, стояло шампанське вино у надпитій важкій чорній пляшці, цукерки були в різаній під кришталь скляній цукерниці, у плетенім лозовім кошику насипом було печення „Бісквіт“. На орнаментованому полив'янім полумиску лежала вудженина: миргородська ковбаса, ребро-корейка. Поруч — пшеничний хліб-паляниця на гарно вишиваній маркізетовій хустині, виробу артілі вишивальниць „Троянда“, розташованої майже навпроти через дорогу, де Покутня працювала.

— Ви, мабуть, щаслива колгоспниця, — ласкаво заговорив Тичина до Покутньої, — прийшли привітати мене й розповісти про щасливу весну, гарну сподіваннями на багатий урожай? — Просив сідати.

Вудженини украино — всього потроху, рожеві зрізи пахли неймовірним смаком. Запрошуючи частуватися, поет украяв паляниці. Дякувала Покутня, заговорила про своє.

— Знаєте, до вас не пускають вільно охочих гостей, я прийшла з формального дозволу, а прохання моє за всіх: допоможіть!

Тичина пожовк — від чорних, рівно підголених висків — до нігтів на музичних його пальцях: він зауважив, перепустка у відвідувачки була підписана тільки секретаркою установи, що стереже його спокій.

— Хто ти еси? — спитав поет.

— Я вдова по мужеві, вбитому в революцію за визволення народу. Мати двох синів. Мене знає все місто...

— Мені, жінко, доручено бути поетом, а не адвокатом.

— Радянські поети фальшують. У нашому місті, як в обложеном, а на селах уже ідять трупів. Поети про це не пишуть!

— Що комусь до того, як я пишу? Хіба ви звичайна мати тільки двох синів, і чому так розумієте обставини, про які говорите? Чого ви хочете від льояльного поета? Хто вас послав?

— Совість моя послала. Хочу привернути вам згублену совість...

Покутня гарно зачесана, прізвище її Тичина впізнав — це її вишивання у Льоврі в Парижі виставлені тепер...

Він заслони́в долонями лице, нахилившись, тихо плакав.

— Я ходжу по землі, мов прапор, сконана за людей, палаю стражданням. Що робити отаким матерям — у свідки кликати Шевченка?..

Оксена Покутня з'ясувала своє прохання за всіх до Тичини — вжити впливу, щоб допомогти народові хлібом, ліками, медичною обслугою. Нарід умирає, а з ним умирає народне визволення: революція!

Короткий діалог лишився на довгі роки нескінченим на сумлінні поетовім.

Одначе у місцевій районівій газеті „Червона трибуна“ появилася друком Тичини „Пісня трактористки“. Одночасно поезія була надрукована в республіканській і обласній пресі, друк повторили всі районіві газети.

Прочитав поезію Лука в Харкові. Обурився. Пішов з газетою до своїх. „Не той тепер Миргород, Хорол річка не та...“ Певно! Лука бачив, знає. Уся Україна не та — умираюча з голоду!

— Собачий оптимізм: за кістку м'ясиву!

Друзів було, — тільки наближені. Зібралися в Килини Гаджак, слухали Луку тихо, не світили світла. Ярема Гарбуз нервував, вірилось і не вірилось йому.

— Хто не йме віри — хай піде переконається воочію, буде Хомою: є що помацати.

— Я говоритиму з батьком, він буває на засіданнях Обкому партії.

— Говори, Яремо, хай знають сноби правду. Тільки мене не згадуй, я хочу пожити, написати книжку про голод.

— Тебе знищать, Луко, — зауважила його наречена Устина Біла.

— Потім — нехай! Пам'ять моя житиме в книжці, не дасть спати ходячому!

— Нас, між іншим, дванадцять. Хто стане Юдою?

— Себе, Яремо, не порахував.

— То не я сказав, — хвилюється Ярема. — Дванадцять з жіночою статтю.

— Разом усіх нас тринадцять, — спростовує Андрій Брама.

Пригадується десь читане, чи уява сама формує бажане — перед-Христових пророків було тринадцять. Їх побивали камінням, волочили на судилища-страту.

— Може з того число тринадцять стало, ніби, нещасливим. Марновіри бояться його. А ми не віримо всує, — каже Андрій, — і не станемо нещасливцями, бо Юди серед нас не повинно бути.

— Заспокойтеся, — говорила до своїх молодих adeptів Килина, — життя беріть, яким дане. Пора ця важлива й такою чорною: треба не почорніти в ній, не загубити в собі гідности. І на порубі сад ще живе, якщо видасть із себе нові парости! Така ваша доля — виростати на порубі!

Килина повідомила, що Харківському комітетові радіомовлення й Філярмонії наказано зняти з репертуару симфонічну Лисенкову кантату, присвячену Шевченкові: „Радуйся, живо неполитая!“. У Москві бояться — твір звучить обвинуваченням проти них за голод в Україні!

— І спростовує Маркса — історія людства не боротьба клясів, а культур, — тільки фразу докинув Андрій, щоб не відхиляти розмови до іншої теми.

— Хто нам ворог у цих відносинах, коли говорити по правді? — питався Ярема Гарбуз, — марксизм, комунізм, чи, конкретніше, — більшовизм?

— Не даймо дурити себе ідеологією, до комунізму може йти кожен нарід, якщо цього бажає собі, не може бути монополії на соціально-економічний розвиток, месіанізм великих націй є звичайне ошуканство, хоч і прикривається інтернаціоналізмом. Ведеться боротьба на знищення менших народів, Росія протистоїть Україні, а не якісь протилежні ідеології протистоять: чиста проти нечистої.

Лука підвівся на випростані ноги.

— Кантату Лисенка арештували, бо в ній висловлена апологія нашого саду, саду-України! Писана кантата на день сьогоднішній і день грядущий. Сталося так, ніби Шевченка й Лисенка арештували. Коли я раніше слухав кантату, завше було те саме враження: я одягав білу сорочку й припинав меч,

друзі ставали до плеча — будемо голови гадам відрубувати, живоглотам, що наповзли, і немає нам де ногою ступити на своїй землі!

Друзів опановує почуття посвяти життєвому подвигу. Улянка стала шоруч Андрія й поцілувала його в плече. Почування друзів були такі, ніби вони спонтанно склали присягу на опір ворогові.

Боротьба розгортається, ворог обійшов облогою й проник в усі наші фортеці. Падають і падають найкращі люди, втрати народу зростають...

Розповідав Лука, як у провінційному Миргороді також почали війну проти, ніби, українського націоналізму. Гайдамацьку вулицю переназвали на Красноармійську, ім'я Нероновича зняли з назви Сорочинської вулиці, з назви міської бібліотеки зняли ім'я Свидницького, що заснував бібліотеку, будинок, де спинявся Шевченко, буваючи в Миргороді, повернули в стайню, Краєзнавчий музей — в агітпункт, директор музею, Василь Дмитрович, помер з голоду...

А сад... його діда Покутнього сад витоптали, бо — націоналістичний!..

Вернигору зняли з посади завідуючого Райнаросвітою, тим часом він працює бухгалтером в конторі Заготзерно. Тільки Клавдія Петрівна ще вчителькою, але її відсунули від викладання мови й літератури.

У Килини — горе людське й своє, пережила трагедію великої втрати: її Михайля, любленого маляра, апологета чистого мистецтва, вбили. Михайль пішов на компроміс. На закритому конкурсі виграв: одержав звання художника республіки, грошову премію, нагороду орденом. Коли у зв'язку з хвильовизмом почалась в Україні боротьба проти націоналізму, то дошукалися в нагородженому портреті вождя петлюрівських усів, і автора розстріляли в холодногорській тюрмі...

Вставав Лука рано, оздоровлюватись свіжим повітрям. Намагався менше курити, люльку лишив у гуртожитку. За Харковом-рікою простір на передмістя Журавлівку. По цій боці крутий берег і сади Технологічного інституту. У фізичних лабораторіях, недоідаючи, адепти науки експериментували над епохальним відкриттям — досягали розбиття атому. Бувати в них любив Хвильовий.

На свіжому повітрі в лице — засвоєна патетика сучасного Вишенського, полеміста з будинку „Слово“, нагадувала себе в неймовірній безпосередності: боротьба розгортається на світ — хто правитиме людством, світовий мільярдер, чи світовий держиморда? Обидва — сукини сини!

Збиралося на дощ, ранньотравневий, з сонцем — золотий! Лука не поспішав, хай би й змок. Десять років Хвильовий знаменито вів полеміку з великодержавним російським шовінізмом і боронив Україну від нового російського нашествия. Він перемагав, за ним десять років ішла молода молодь України, жила передчуванням грому...

Мабуть на кручі над рікою Харковом, від Будинку літератури, прозираючи обрїй на цілі віки в історичній перспективі, він занотував свої знамениті передчування передгроззя — зачину відродження поневолених народів — азійського ренесансу. Його цькують, а він ніби живий, особою своєю, не сходить з кручі...

Пушкінською вулицею пішла лімузина, Лука не оглянувся, перехожі звикли бачити на вулиці закордонне авто, зелено-жовтавого кольору в нікельованім викінченні, на радіаторі — блискучий бованець, хорт біжить. У Харкові говорили про приїзд з візитою президента Франції, Ерію, снувалися сподівання на поміч Заходу голодним. Люди спинялися, але лімузина завершила до італійської амбасаді. Між перехожими Лука зауважив жінку з немовлям, пізнав Явдоню Корицького. Прогнала? Жебрала? Шевченкові Катерині на безлюдді — хто бублик, хто гроші, а Явдоні в столиці України — нічого. Лука не встиг перестріти її, чи не втікала від нього? Зайшла в подвір'я медичного інституту, пропала за високою ґратованою огорожею.

Явдоня не була покриткою, дитя було людське.

Породіля немовляти померла, Явдоня приймала роди, в сквері проти бувших будинків Саламандри, при Сумській вулиці. Народжене не довго кричало, давала йому груди своєї з розпуки Явдоня, тільки ж дівоча грудь ялова. До ранку дитя заніміло. З немовлям на руках Явдоні тикали перехожі й милостиню, мідну копійку. Поблизу Медінституту якась лікарка, співчутлива, мов мати, в білій косинці-пов'язці й з жовтим портфелем, заглянула до немовляти: не сповите, із сві-

жим пупком, загорнене тільки в крайок великої хустки з плеча, червоне й посиніле, затиснені очі не розплющувалися ще, а кулачки — міцно покладені до уст... „Чиє воно?“ — спитала лікарка, не признаючи Явдоню за матір.

— Підібране, вночі на світ прийшло...

Лікарка догледіла на дитині ознаки вмирання, написала записку й показала рукою на будинок, куди занести немовля. Та хутчій!

В університеті Лука багато працював, збував весняні вечори в бібліотеці. На факультеті говорили, у відрядженні, що відкликане, захворів він був на тиф, тепер видужує. Виблід лицем, приліг його чуб.

Удень йому гірше в Харкові. Гнобить Луку депресія. Ходити з колегами, натрапити в якійсь їдальні обід на квиток: бурякова юшка борщем називана та ложка каші дертої, погане одвіяної. Не легко бачити селян, що хиляться покидом — конаючих голодних продуцентів хліба, який забрала в них за дарма держава!

У конаючих відкриті з голоду стигми, на руках і ногах: на суглобах, стікають не кров'ю, зводнілим продуктом розкладу заживо тіла. Голодних ще ласкавить вигрів соняшний під муром, на бруку, в погожий день. Увечері померлих і доживаючих збирають на вантажні авта. Звозять їх в Основ'янські провалля, поверх завалу посипають валном і загортають абиякось, щоб хоч собаки не витягали потім костей та не сідало вороння на гробовищі.

Є ще бараки Основ'янські, сюди звозять живих голодних. По санітарній обробці в якійсь лазні міській їх формували в бригади для вивозу в концентраційні табори, на каторжну працю. В пануючій системі люди, що пішли з села, рятуючись від голодної смерті, були поза законом, без соціальної приналежності, „асоціальний“ елемент, ще придатній для визиску в соціалістичній економіці.

Пригноблений подіями, Лука поспішав застати якийсь сніданок у їдальні Автодорожнього інституту, за Горбатим мостом. Під муром їдальні на вигріві сидів, скорчившись, хлопець, років дванадцяти. У лахмітті й босий. З відкритих стигм ющицась мокрота розкладу тіла на суглобах ступнів — пальців. У покладених на коліна руках хлопець тримав грудку яш-

вої каші. Білі очі — вся його мова, вислів страждання: він по-
їв милостині й конав, безмовно, ніби безболізно.

Сніданку Лука не застав, його й не було, не привезли хар-
чів з бази. Вертаючись, побачив — хлопець сконав. Повалився
набік, так і лежав скорчений, як сидів перше. Лежав відкрито
лицем, очі відкриті, білі-білі, стемнілі по орбітах. І чоловічки
зводнілі, немов відкрилися й текли, як і стигми, й не відбивали
в собі нічого.

Брат Іванко? — білявий: як дуже подібний! Хлопчику —
впав? А світ такий гарний!

Заледве прокидався вітер, і вже заносило незаплющені очі
й відкриті стигми запорошенням із сміття й порошу. Луці зда-
валось — йому теж запорошило зір: так і заплакати можна.
Дістав хустку, поспіхом утирався, щоб не зауважив хто його
розпачу. Поплило перед внутрішнім зором видиво з Іванком-
хлопчиком, немов угорі хмарина, або на воді, що відбиває небо
з хмариною. Уже кінчився міст, і перейшов вулицю, і вийшов
під гору, щоб садами Технологічного інституту вертатися до
гуртожитку, а лиця-маски сконаних голодних людей юрмлять-
ся, не зникають. Тьма в п'ятьмі. Юрмляться переднім пляном
і сходять на далеко проглядану перспективу. Як на страшному
єуді, іконі. Чийого письма? Піета страждань народу! — неза-
плющені очі й стигми в остюках... Не в Мікель Анджело, мар-
мур холодний і фарби! Не з творчої уяви — з реального.

Коли в смерканні стушуються контури міста й зникне об-
рій, тоді підпливуть гомоном простору слобожанські степи
близько до другого берега річки Харків, і відчується перспек-
тива далеко, аж на Ігорів Дін і далі... Від студентського гур-
тожитку, з балькону третього поверху чути в простір далеко,
можна довго бути у згоді з мовчанням, своїм і нічним, вслу-
хатися — десь далеко кроки: мітичний герой переступає сте-
пові віддалі, спалахують сухі блискавки. Хочеться, щоб щось
сталось. Можна довго чекати, хай не грому, що ніяк не про-
рветься над Україною! Хай чогось неозначеного. Само чекан-
ня — зачіпка, бодай така, означає, якимось бути, доки щось збу-
деться. Хай — народження Ярчука, бодай у легенді, вовкода-
ва! Ще можна в чеканні мріяти соколами, степовими нищи-
телями гадів...

У Харкові снувалися тихі розмови про провокаційне ін-

терв'ю Еріо в Парижі, дане міжнародній пресі: президент Франції стверджував, що він не помітив у час відвідин ніяких ознак голоду в Україні — голоду там не було й немає... Так? убити б гада! — казали. Лука убив би!..

Говорили тихо про стероризованого Хвильового, що був посланий у творче відрядження й нічого не написав на замовлення партії...

А 13 травня сталося неймовірне — Хвильовий застрелився...

Він бачив голод в Україні...

ПОЕМА ПРО УЛЯНКУ

УЛЯНЧИНІ ПТАХИ

У Харкові Улянка вчилась мужніти.

Час облягав — вона йшла навзаводи.

Дівчина тепер студентка Медичного інституту. Ще не дійшло до обрання вподобаного фаху з медицини, ще було бажання визначитись у важливій ділянці людинознавства. Все було в неї категоричне — можу! І вона мусіла, уміла із всім устигати. Відвідувала лекції, бувала в бібліотеці, мала багато читати, відбувати лябораторну й клінічну практику. „А ще мені й Андрія любити...“ — весела, жартувала, бо їй було аж занадто з поділенням на обов'язки часом, а зрікатися побачень з любленим хлопцем не могла — посидіти з ним, до плеча тулившись, і яснити почуваннями. Пора було молодіти — то й кохала!

Знала дівчина, що порядкувати часом — це уміти зростать. Натиск часу Улянка рівняла до пульсу, чула його, — за що не бралася — під пальцями, наче живчик. Себе час не жене, існує, як система. Для людей час іде потужним обертом Зодіяка, наганяючи ніч на день, зиму на літо, старість на молодість. У годиннику ламається пружина, прилад зупиниться, але в царині часу існує кінетичний баянс, зупинки там немає, немає й очікування... Психологічно — спинитись — те саме, що впасти: не витримати вовчих обставин. Мовчазно, до серця свого, Улянка прирекла собі — витримати!

І коли обставини перехилили Улянчине „можу“ на крен, так що пальці — триматись за борт — ставали знемогли й чулися, мов утяті, тоді баянс витримки рівноважила їй мандрівка до птахів. Улянчиних птахів! З птахами Улянка ввійшла і в дитинство, і в молодість, входила і в мужність: світ радості в пастухах, у колядниках щасливить її тепер. Мандри до дитинства живлять віру в себе, підігрівають гідність себе! Версія перенесення

нагадує Антеїв епізод: Улянка зверталась до матері: ставила вітражі радості своєї в кольорах, у вистилізованих лініях — донебесні вікна, на яких у неї й з нею мати й батько. Монументальні. Донька в них прочальниця, щоб покутувати в тиші спогадів знемогу, коли пальці чуються втятими.

Малою ще в Улянки були й крила малі, тільки тріпотіли. Зачесана гладенько в мами, у льолі білій, спиналась на тин, вперше дивилась на великий світ. З саду за тином приходив дід Покутній Роман і давав малій сусіді гостинця, груш-циганок, медвинського сорту, солодких за мед. Одначе стежина на простір, де мерехтом значилось щось невідане і перший трепет крил лишилися найсолодчі за все, звідане досі. Улянка себе пам'ятає! Пам'ятає, коли почала підперізувати сорочку, соромлячись хлопців — щоб не ходити теличкою.

В її радість тепер батько входив звичайно: було ж, підбирав підковами чобітки, по школі Улянка ганяла на ковзанці в лузі. Перед вів Лука Покутніх. Увечері завше береться на мороз, підківки краяли лід так, що іскрився під місяцем, наче писаний вогнем.

Місяць кидав по кризі свою смугу, а вони, п'ятиклясники, гналися, щоб ухопитись! Ухопитись! Гнати й досягти — так і лишилося спадком на їх молодості. На місячній смузі вродились уже не дитячі крила!

Льоди в лугах розбігались навшир зоряному небу, вертались з ковзання додому школярі, наче з довколосвітньої подорожі. Несли калини перемерзлої з луку.

Поруч батька на вітражі мати Улянчина ставала, якою любила її — в щасті! З калиною — мати. В білій кожушанці лінтваревій, підперезана червоним гарусовим поясом, кольору, якого не знайдеться тепер і на показ. Несла вона на передріздвяний торг коромисло калини лугової, пов'язаної в пучки, і в такому одінні сама була калиною, бо ніякий холод-мороз не всніжить барвистої, щасливої її вистаті.

Не припускала дівчина, мужніючи, слабування на втечу, хай і в дитинство, там був Храм її радості, віри, ручай самопізнання.

Чому ні?

Без його дитинства стобарвного Андрій Брама не був би таким, яким знає себе: повновартний, як дерево гідності.

Напровесні Улянка виглядала птахів, від Журавлівки, наче грому з Індії, що досі не прорветься над Україною. Тільки куди ж вони прилетять у закуренім місті, на дахи жайворонки не сідають. Одначе на вітражах видиво було, наче дома: стрічні птахи летіли й летіли, аж дерева потерпали від вітру, що наче космічний голос роду птахів огортав землю, його відкривала Улянка для себе: птахи співають крильми, співають тим, що багато й високо літають.

Першу писемну працю в інституті Улянка написала на тему „Птахи в народній психології“. Науковий дорадник, професор Михайло Микитович, порадив їти вчитись на Відділ психології, терапевтика буде нецікава їй з такими нахилами.

Було свято птахів у народу, — писала Улянка, — весняний цикл обрядів починався на Обертенного Івана, 9-го березня. Тоді птахи обернуться лицем до своєї батьківщини, шикуються на переліт з вирію в Україну. По зимі людям птахи починають господарську й соціальну активність. На Обертенного Івана гайдамаки-повстанці виходять з криївок в лісах та омшаниках на пасіках, де зимували, та, мов птахи, збираються в ватаги за волю. Ще далеко крикнуть гуси, а гайдамаки вже сушать на сонці порох. У них, як і в птахів, весна починається березнем. Березень — місяць берези, дерева весни, у березні збирають набряклі бруньками однолітки берези й роблять лік, березівку — це гайдамацька хірургія — березівка гоїть всі рани, стріляні й рубані.

Перші прилетять жайворонки. Ще сніг на полях, ще зима у війні з весною, а жайворонки вже летять з Індії й Африки. Вони народять на нашій землі нові виводки, й Україна стане їх батьківщиною. Провіщає весну багато птахів, скільки охоплює космічне число. Була в народу культурна доба, коли навчилися рахувати усе на сорок: число стало космічним. Сорок видів птахів несли весну в Україну. Коли сороки покладуть сорок гілочок на нове гніздо, весна почне перемагати. Тоді вже найбільше прилетить жайворонків — сорок по сорок, і перед такою силою зима відійде на північ.

Сіяти й садити можна продовж сорока днів, сорокова множність птахів помножить на сорок в урожаї кожне зерно, кинуте в землю. Витворився в народу культ весняних птахів, ритуал справляли жінки, загадуючи на свою плідність. З пшенич-

ного тіста, на рощині, заплідненій бродінням, пекли сорок жайворонків, несли білих-рум'яних птахів до сорока хат, печиво споживали люди на опліднення полів. Молодиці собі бажали, щоб цвіла їм бузина — дерево жіночої пристрасти на хотіння, а дівчатам — дозріла б червона калина. Тоді на весіллі співатимуть їм:

**Ой, спасибі, родину, спасибі,
Звеселила невістка родину,
Гарна в роду дитина,
Зберегла червону калину...**

Калина дерево роду, його гідности, охорона цноти дівочої, дошлюбної незайманости...

Улянчина мати також знала світ через опліднення: проростання зерна й бродіння рощини на вчиняний хліб, зачате бродінням вино й шлюбна любов з оплідненням.

Мати й дочка — як плідність і плід. А ще третій вітер — піднесені руки, зав'язані на коліна поділки. І летять, летять птахи на них, аж стріхи потерпають від лету й верхів'я дерев...

Скільки величних емоцій, переживань та естетичних категорій увійшло в психіку народу, витворених духовним поєднанням з птахами! Співають про сад, налетіли гулі-гуси, оббили білого цвіту — дівчина вийде заміж, як цвіт яблуні — любов її перейде в зачаття, птах-мати, чорнобіла лелека, принесе сина-первенця, й родові не буде переводу...

Над хатою, над обійстям і полем живуть птахи, з якими наша людина поєднала себе і через них переживає своє поєднання з простором. Відлетять восени птахи, покладеться смуга випроводин за обрій, і господар переживає місце своє й свого краю у світі. В проєкції на простір у людей живе найдавніша, досі закорінена в психіці категорія самопізнання, відношення до дійсности, буття — категорія щастя, воно не знайдене, або втрачене, неодмінно його йдуть шукати, виростаючи. Процес виростання в юність, у молодість переживають, наче випроводини в далеку дорогу за щастям, в пошуки за незнаною долею, вона уособлена в образі птаха, кожному характерові свій птах: ластівка, чайка, зозуля, кому, молодому, — сокіл-шестокрил... З ідеєю сокола в народі пов'язується ідея молодости, бути молодим — бути соколом. Усі прикмети

молодости — соколині: краса зовнішньої, руху, сили, прозорливості й сприту фізичного й розумового. І найголовніше — це лет. Скільки пісень у народу проспівано за сокола-козака!

Історично наш нарід все в русі. Найновіші часи: ціла доба козаччини — це пташине гуртування, громадження й лет на волю, на простори й оборона свого осідку, як сокіл боронить свого...

Ще юною, в краєзнавчому гуртку, будучи дома, Улянка реконструювала легенду про те, як загинули райські птахи. З легенди про хвилюючу катастрофу золотоперих птахів, що святились подвигіві щасливити свій край, у неї зродилась ідея дослідити психологічний субстрат в історії культури свого народу. Своє раннє дослідження вона використала в писемній праці: легенду про райських птахів розвинула до концепції мітичної України, доби найдавнішої етнічно-простірної стабілізації нашого народу, коли починається в нього духовне освоєння колонізованого простору. Легенда переконливо висловлює накреслений у неї процес: райські птахи — золотого щастя в народі — гоном до моря, до сонця, на простір проклали тракт нашого розселення від Карпатів до Дону й Кавказу...

В деканаті не схвалили написаної праці, Улянка домогалася відкритого слухання та обговорення й блискуче виграла диспут. Початок навчання зробила гарний, за неї знали в інституті.

Почувала себе Улянка гарною, гінка вистаттю, засмаглість, що мов білований берест, не сходила з її лица й зимою. Була колись Ізольда білорука, але вона — не Улянка, світлоруса, злотоволоса!

В Андрія за літо чуб став металєво-злинялий, він і русявий і опалу такого, як дівчина: „Ми однакві й моя мати — як я!“ — казала Улянка Андрієві, випростуючись, підносячи руки на купанні.

Вони любили грати удвох у теніс. З ракеткою в розмаху навперейми м'ячеві Улянка спиналась навзліт, не сягаючи черевичками ґрунту, Андрій задивлявся й губив м'яч. Літом дозвілля в них було поєднане, ходили далеко за місто, до Лісопарку, їздили на купання в Дінці. У ході їм інтенсивно думалось, ширилось сприймання дискутованих питань.

Думки гнались, а вони, закохані, встигали за думками. Бу-

ло, що Андрій виграв диспут. Не тепер, ще на першому курсі філологічного факультету. Заперечив Айнштейна: учений спрощував міркування, припускаючи, що в дійсності можливе те, що за перебігом логіки — імовірно. Скажімо, переносив біологічні зв'язки в сферу математики й змішував відношення, які для кожної сфери є свої. Як не крутити час, з ним фільму не станеться, й мертві з могил не вставатимуть — коли час узяти в оберненому русі. Відтоді Андрій не понизив свого авторитету, в університеті його поважають.

Улянчину концепцію автохтонності нашого народу на своїй землі за даними народньої психології доповнював культурно-історичними міркуваннями. Для образності креслив вуглем на великій мапі України підкову щастя, начерком від Карпат по Кавказ, писав: „Ми — континент!“ — що мало означати, наше етнічне й культурно-психологічне формування є континентальне, простірне, у нас домінує своє, переймання в нашій культурі й психології неістотні. Образ підкови мав значення: підкова спиралась краями на камінь, граніт! — на гори Карпат і Кавказу. Як у Господа оселя мудрого чоловіка, збудована на камені. Вигином підкова клалась до півночі, наче городище — острогом проти нашестя ворожої сторони.

На сповнення двадцяти років Улянці прислав Микола Чоломбитько талісман. Дарунок був золотим птахом на ізмарагді, покраплений у промені самоцвітами. Пов'язував уяву з виплеканими в легенді українськими райськими птахами. Ріжнило уяву й річ те, що талісман був виконаний у стилі східньої казки.

У листі Микола писав — тепер кликатиме Улянку — Юлія! Купив він талісман у японському порту в контрабандиста, який навіщось йому скуповував „російські“ гроші. Метушливий чоловічок клявся, що річ походить із скарбу імператорських родів і молодим обіцяє охорону на морі й землі. „Носи собі на безпеку, Юліє!“ — писав Микола.

Самоцвіти в композиції з темнавозеленим тлом ізмарагду та золотом накликали почуття проникнення в якусь сутність, що її треба збагнути: наче міт талісман. Згущеним сянням короткої хвилі промінилась загадка.

Молодіючи й зростаючи в самовизначенні, Улянка раділа. В золотавій зачісці носила золотаво-ізмарагдовий талісман,

безпечна в почуваннях під його діянням. Гінкий її профіль — від льоконів, з плеча, на стан, на стегно — робив дівчину ви-статною. Виглядала вона певна себе, впорядкована й завше святкова. У зелених сап'яницях-чобітках, до обхвату ноги, сту-пала примітно, і за нею оглядалися хлопці-студенти. Здавало-ся, вона розуміє таємницю свого талісману й знаменує його загадковість. Ходила Улянка з легким помахом лівої руки, при стрічі з кимось праву руку клала на груди, де серце, навипрост, догори подовженою долонею, наче тримала тиху свічу своєї внутрішньої злагоди.

З дарунком прислав Микола своє фото, перше після втечі на Далекий схід, писав — гине! Матроська уніформа робила його іншим, у мент, коли сочка цокнула, підголені чорні ву-са ворухнулися ніби, знімка вийшла жива. Микола більше ви-чорнявів, на бровах позначився злам, скісні трохи очі його ли-шилися ті самі.

Про Миколу Улянка записала в щоденнику:

„У відрядженнях Микола побував на холодних і теплих водах океанів, далина не поглинула його. Чоломбитько не бо-явся ніколи чогось, небезпеку він міг ігнорувати, або легко-важити, тепер розгубився: внутрішній сполох сурмить, наче вітер у снасті — яким йому бути на світі? За кілька років здрейфує кудись, як крижина за течією... Ну й що з такого врятування втечею? Микола прагнув любити й не мав кого. Ек-зотичні дівчатка в живій бронзі й з блищиками в очах не ва-били його: без любови до свого комусь і дівчата любляться інакше — на хтивість, на вдоволення миті. Микола не міг так: він любить Україну!“

Четвертого року навчання, на четвертому курсі, відбуваю-чи клінічну практику в лічниці нервово хворих, вечірніми го-динами, Улянка багато працювала, верталась на мешкання ча-сом пізно й чулася сама хвора.

Ніч-мати все освіжить її гарними сновидіннями. Бачені сни здоровили, були з глибоким диханням, з перелетом птахів по деревах, над плесами, через віддалі... Свіжо умита, вона ди-вилась себе в люстрі, уклала зачіску, припинала талісман, і чулась коронованою, лестила собі — Юліє! — кликала себе. На Журавлівці птахи заспівували почин дня, пора було йти до інституту.

Звичка тримати себе гарною здоровила Улянку: як гігієна підтримує здоров'я тіла, так окраса здоровить душу. Окраса й гарне — не автономне щось, а живе з нами — через нас, як вдоволення, сприймане щастя. Краса — те, що щастя: поза людиною, всупереч їй — нісенітниця!

Чому люди нещасливі? — цікавило Улянку питання. Окреслювалась нова тема, яку бажала дослідити. Чому вони, багато їх, хворіють на прикрі недуги, яких могло б і не бути — нервовий розлад, розлад сну, омана почуттів...

Щоб не згладжувались враження та спостереження на практиці в клініці, Улянка часто в гуртожитку засиджувалась допізна, писала щоденник. Застав її якимось за писанням Борозенко Дмитро. „Світиться в тебе, то й зайшов“, — каже. Вертався він з комсомольських зборів, розповів, що її критикували за некомсомольську поведінку. Радив бути обачною — викличуть до деканату, цікавляться її практикою в клініці, темою нової писемної праці...

Говорив Борозенко, стоячи коло столу, перегортав Улянчин щоденник, зором вихоплював фрази, фрагменти й поглядав на дівчину. Вона полотніла. Коливалась на груді покладена права рука, видовженою п'ястю й ясними нігтями догори, золотилась при світлі зачіска з приколеним райським птахом на ізмарагді. Козак відчув, що задивляється в дівчину, ступив крок, щоб урвати враження. Поклав широку долоню на списану сторінку щоденника, затримався. Мить стала німа.

Але Дмитро нічого ні словом не відкрив — що думав у ту мить. Порадив спати, скоро світання. Тихо вийшов.

Борозенко — пізній студент. Прийшов до інституту, демобілізований з армії. Учився щойно на другому курсі, певно й працює, хотів бути хірургом. Між приятелями запам'ятався скоро. Завше наспівував лагідну мелодію, гарно вітався, одягавсь по-військовому, з чубом на вухо, кубанець-кіннотчик. Першого ж року його обрали секретарем комсомольської організації його курсу.

Враження! Враження — доки воно безпосереднє, потім буде роздумування. Двері за Дмитром стихли, Улянка сіла докінчити запис клінічних спостережень і вражень. Нотувала недавній випадок.

„... привезли хвору М. дев'ятнадцяти років у незвичайно

стурбованим стані: скаржилась, що їй спиняється серце, її уби- ває електричний струм. Назвала лише ім'я та вік, просила пошкодувати її, все запевняла, що вона не винна, вона сирота, відколи себе пам'ятає — не було в неї рідних. Не орієнтувалася, де вона, не вірила, що в клініці, що тут їй допоможуть. Нізачо не хотіла назвати місця народження, запевняла, що забула.

„Пацієнтка лишилась у приймальні поза увагою присут- них, покрадьки взяла каламар із столу й хотіла випити атра- мент, щоб отруїтись... Їй треба вмерти, тільки вмерти — за- певняла — бо не має вона чого жити... Була в неї єдина яс- ноока Надія й та втрачена. Тяжко розуміти, це ім'я якоїсь дів- чини, чи поняття надії?

„Найшлися подруги й посвідчили, що знають пацієнтку. Вона студентка Педагогічного інституту, дуже любила обра- ний фах, раділа: ще рік, і стане вчителька. Добре вчилася, одержувала стипендію і гуртожиток за успіхи в навчанні.

„Часом вона відвідувала заміжною сестру на Холодній горі в Харкові, у якої є донька років п'яти й зветься Надійка, ясно- ока, щаслива...

„Хвору звільнили з інституту „за приховання соцпохо- дження“. Коли вона прочитала своє прізвище в списках сту- дентів, звільнених з інституту, розпачливо скрикнула й зник- ла. Подруги розшукали її тут, у лічниці психічно хворих, на Сабуровій дачі. В її картці написано — „пацієнтка без діа- гнози, перебуває в сумерковому стані“. Уже кілька днів дів- чина не приходить до заспокоєння, часто хватає подушку, на- криває голову, або просить погасити світло, бо вмирає...“

Писати поспішно й довго — терпнуть пальці, Улянка пе- рекладає перо в ліву руку, ворушить правою, щоб рівноважи- ти кровообіг у стерпній п'ясті. Нотує вона тільки намітку: ко- ли постачити подію деталями, опрацювати запис ґрунтовно, праця стане цінним матеріалом для науки.

Що ж приховала студентка?

Батько її був дяком сільської церкви на південній Доне- чині, десь коло річки Міус. Обое старі померли в час епідемії тифу та голоду 1921 року. Виховувалась пацієнтка в старшій сестри, чоловік якої працює слюсарем на Харківському паро- тягобудівельному заводі. Хвалився чоловік здібностями своєї прийманки в інституті. Чи не звідси дістались відомості про її

батька-дяка до комісії, що перевіряла студентів у Харківському педінституті?

У потерпілої вибору не було. Призналася б вона сама, хто був її батько, все одно була б позбавлена права на освіту. Принцип застосовувався біологічний — нищити по крові до кореня, до чорного дна...

Невдовзі по Дмитрових відвідинах бачила Улянка сон. Снилось, купалась з братом Грицем біля мосту в Ярмківському. Брат виростає. Стрибав із високого залізничного мосту й виривав, де глибина кінчалась. Перед світанням бачила батька. Батько снівся простоволосий, немов би на вітражі стояв, золотився увесь, а промені сонця, що сходило, віяли його білий чуб. Тепер він і не швець і не конюх у колгоспі, а пасічник, як батько Устини Білої, з Кролевця, про якого вона багато розповідає друзям. Улянка відходила в далину, де смугою-смугою вела дорога за луг, межі високих, перестояних не кошених трав. Деінде траплялись дерева й кущі, навкіс прозолочені, угорі хмарки білі, на кожній кібчики тріпотіли крильми. Тонко бринить на високім тоні бджола, заплуталась батькові в усові, а він гукає своє і помахом руки взиває: „Не вертайтеся, доки ще день, хто пішов!..“

Знала Улянка, хто вертається з дороги, той тратить і те, куди встиг дійти.

У сні бажала Улянка прихилитись до батька, щоб легше було, а її відтискають інші, сталося так, що вона не одна, багато їх у дорозі, молодих, як високої хвилі на морі. І сталося, що на тому місці, де Улянка йшла, було море, хвилі піняться гребенями й заливають берег повсюдно, заледве встигає вона перед хвилями, заледве...

Уранці Улянка вмила вся холодною водою, міцно витерлась сировим рушником, стиснула себе обхватом за плечі, під перса, нахилилася туго, розмахом, потяглася навшпильки, догори на випрост рук, з глибоким вдиханням і повільним видихом. Стужавіла вся. Усміхнулась до себе. І коли одяглася, чула, в зачісці сяння золотого птаха щастя, що охороняє молодих на землі й на морі...

Визвольна революція покликала розвиток новітнього людинознавства. Харків став центром нової науки: на базі відроджених природничих і психологічних поглядів філософа

Сковороди та його соціології. Утворились дослідні інститути, що спрямували зусилля на вивчення життєдіяльності людини: її природи, стійкості, засад її упорядкування й самовизначення. Виникли нові ідеї й науки й зацікавили світ: педологія, дефектологія, наука про поведінку.

Улянка працювала над темою „Соціальна психогієна“. Вчилася методи досліджень в своїй ділянці.

Не всі професори-рецензенти підтримали зусилля молоді студентки дійти істини, Деякі боялись.

Улянка викривала причини масового захворювання на психічно-нервові недуги. Пояснювала явище пережитками старих деспотичних відносин у новій добі. А ще обставини спричиняли інше нечуване соціальне лихо: психологічні збочення — плодилися у пануючій системі боягузи, донощики, провокатори...

Вказувала Улянка на симптоми викритої Михайлом Микитовичем дегуманізації людини, що загрожує своєю появою цілому світові. Професор-невролог щороку переводив з новими студентами, на першому курсі, експериментальні дослідження, його „донори“ виявляли велику стабільність психологічної стійкості в ключі морально-етичних та естетичних категорій: совісти, вірності, подружності, гідності, повновартності тощо. На лекціях професор аналізував показники його досліджень, вказував, що з затратою родинної та етнічної пов'язаності в індивіда порушується позитивний баланс нервових зв'язків — до відчуження, до травми в значенні дефетизму, зневіри, збочень в найрізноманітніших їх проявах: викриті факти сигналізують собою появу процесу відлюднення, дегуманізації людини...

Улянка доводила, що денационалізація — інертна й примусова, — ведена засобами адміністративного та політичного тиску на суспільство, провадить до того ж самого явища дегуманізації людини. Побіжно вона викривала „Фройдову виразку“, що подібно до шлункової переходить у патологічний стан і може бути фатальною. Так звана „Фройдова виразка“ нищить нервову систему, органи свідомості, а не просто — свідомість людини. Фройд створив концепцію психічного типу з залежністю вольових імпульсів від збудженого статевого стану і цим дав ключ до наміреної й масової дегуманізації

людини, вказавши на найефективніші можливості нищення в людини свідомості.

Відкриття рецептарної сутності психологічного явища та фізіологічної основи психічного акту, викриття сутності психічного дефекту дає можливість напростувати науку психології проти людини...

Скільки шляхетних нервових зв'язків психічного досвіду руйнуються в нашій дійсності: відчуження любови, кохання, ласки, співчуття, приязні, відваги — і перерахувати які означало б знайти межу безконечно великому, на виплекання яких пішли тисячі тисяч років у людства.

Викривала Улянка тенденцію використовувати найновіші психологічні відкриття на ламання людських характерів — модифікацію поведінки.

Робила вона й безпосередні висновки — з приводу переслідування молоді за соціальне походження — це расизм, ніхто не замовляє собі батьків, чи соціального походження.

Вивчені й інвентаризовані симптоми та причини нервово-психічних захворювань та збочень допоможуть захистити людину нового суспільства від руйнування її здоров'я, нищення її індивідуальних позитивних нахилів, обдарувань, захистити її незалежний та повноцінний розвиток, створити умови справжнього визволення людини! Свою тезу доводила, посиляючись і на Маркса й Енгельса, цитувала їх, Сковороду... Але працю її відкинули.

Атмосфера терору в Харкові згущувалась, наче чад у заткненім комині. Замаєчило масовою параноєю в новому суспільстві. Перевірка молоді поширилась з навчальних закладів на установи й підприємства. Недовір'я, підозри спрямовані були проти молоді з села. Харків почорнів і запався, мешканці ніби душились у надмірі нещастя. З невідання, що буде завтра, нападав страх. Під гнітом страху одноманітно минали дні, наче цюрком із проіржавілого водогону вода витікала.

— Справді, чому тепер погано? — питали себе при розмові друзі, між яких могло триматися ще не захитане довір'я, і можна було так питати.

Клініка, де Улянка відбувала факультативну практику, при психіатричній лікарні на Сабуровій дачі, не впорувалась давати допомогу хворим, працюючи на дві зміни. Не вистачало

місць на шпитальне лікування, приймали скорше „небезпечних“ політично, а не критично хворих.

Працівники лічниці перевтомлювались, помагаючи хворим. Перевтомлювалась Улянка. А ще багато пацієнтів хворіло на тяжкий перебіг малярії. І не знати, від чого більше було їх страждання, від жовтої пропасниці, чи від божевілля?

Не вистачало ліків, клінічної обслуги в Україні — помагати малярійно хворим. Минулий рік-голод не відійшов далеко, люди вмирали, ширилась малярійна смертність. Спостерігаючи перехожих на вулиці, Улянка болісно співчувала їм. Куди люди линуть інертно, наче пацієнти без діагнози, без визначеного клінічного стану?

На Сабуровій дачі Улянка стріла на лікуванні поета Володимира Сосюру. Пожовк до нігтів і похилився. Скаржився — не дають хини, кажуть, немає для всіх.

Погасли його сині очі й уста помітно зішхрли. Зачіска лишилася, як завжди — косинцем на вухо, безпорадно маяли довгі руки, постать виглядала сутулуватою. Визначний поет користувався пільгою в лічниці, дозволяли йому бувати на подвір'ї, під деревами в тіні, коли в нього був немалярійний день. Просив Улянку підійти до нього при кожній нагоді. Чув потребу бути з людьми, говорити. Розумієте, — казав, — що з ним може бути? Обвинувачували, бо не пише оптимістичних віршів, а тепер — що не апльодує. Доповідач з обкому партії читав доповідь виздоровлюючим про те, як скоро буде гарно жити. По закінченні підійшов і питає, чому, товаришу, не берете участі в оплесках? Сосюра мусів сказати, що він не божевільний, а покараний божевіллям...

О доле, сталася анекдота, чи вся дійсність анекдотична? Як поет любить бути ласкавим, брав Улянку за руки й деклямував експромт про її шляхетні теплі пальці, що трохи пахли хлороформом. Перед Улянкою він часто виправдувався:

— Я не такий, як отой, — показував очима на ближнього, під іншим деревом, чоловіка, — удає, що молиться, а сам сексот: підносить газету дудкою й говорить щораз те саме — товариші, хочу справедливості...

На подвір'ї лічниці був у Сосюри й інший ближній, у чорній закошляченій бороді, ходив клишоного, удавав з себе жіннотчика, хворі прозвали його горилею: обурливо імітував,

як він на коні їде. Про нього поет говорив: — то дурний, ніколи звідси не вийде. Каже, що він червоний партизан і викрикує: „Ха-ха! — музейне дзеркало розбити, щоб — на всіх!.. І це на те була революція?!.“

По затінях на подвір'ї лічниці, під деревами скімлили хворі. Кожний приховано страждав своїм горем. Демонстрували себе, не відаючи цього, цілком збожеволілі, як партизан-горилля. Сосюра не демонстрував себе, він не збожеволів, був на грані божевілля. Висловлена й вислухана скарга приносила йому полегшу. Чим могла помагати йому Улянка? Приховувала для нього додаткову таблетку хини. На прощання, кожного разу він запевняв її, що він не збожеволів, казав — хочете, продеклямую напам'ять свою поему „Червона зима“ — побачите...

Вечорами він іноді утікав через мур до міста, йшов у друкарню імени Блакитного, на Сумській вулиці, читав складачам свої поезії. Робітники любили слухати його, було, що подобалось їм:

**Я не останній і не первий,
що все в сльозах дивлюсь кругом,
коли кістки і кров, і нерви
дере залізним терпугом...**

До спеціального відділу в лікарні Улянка не мала права заходити, там тримали особливих пацієнтів.

Таємно тримали відділ ізольованих за людоїдство в час голоду. Збирали їх із усієї Харківщини. Нещасні перше переходили політичне слідство, їх, звичайно, сортували на соціально близьких і чужих: „близьких“ зішлють на перевиховання, „чужих“ знищать.

— Кого вони ще тримають у тій спецтюрмі, замаскованій під божевільню? — питався Андрій.

— Недавно привезли до лічниці по справі голоду молоду дівчину, — Улянка прочитала нотатку в щоденнику:

„Пацієнтка Є., Охтирського району, почала вчитися в Харківському інституті механізації сільського господарства. Батьки її померли з голоду минулого року. Цього року вона відвідала рідне село, засіяла на невідомій могилці на запустілому цвинтарі квіти за померлих батьків, не знати, де похованих.

Дівчину арештували, в Харкові спрямували її до психіатричної лічниці... “

Мала раз піти Улянка до регістратури подивитися картку хворої, яку недавно примістили на лікування. Переглядала більше, як було потрібно. Цікавилась, що ховається в довгастих скриньках, наповнених списаними різною рукою картками? Заглянула до недозволеного — скринька з написом „особливі“. Натрапила картку з ім'ям Гаджак Килина. Прочитала й скрикнула необачно. Її не почули. Поспішно вийшла. Хотіла відразу йти шукати дорогу, близьку їй людину, яка, здавалося, від весни зникла з цього світу.

У віддаленій сутіні видовженого коридору до Улянки вже линули простягнені руки й голос: Килина співала:

**Ой, крикнули сірі гуси в яру на ставу;
Стала на все село слава про тую вдову . . .**

Співаючи все ту саму пісню в такій мірі голосу, аж наскільки це мало б бути реальне в сумерковому стані, Килина подавала знати про себе, вірячи, що колись Улянка почує її, пізнає знайомий спів.

Голос зачувався на далекім коридорі „спецвідділу“, вразливо гамований, тільки на стихаючих переходах до іншої фрази в мелодії пізнавався чистий Килинин тембр. Наче протягом сухий лист на вогонь, погнало Улянку на розпізнаний спів.

Обачність перемогла: стримала себе дівчина.

Розшукала Килину увечері, коли денна зміна працівників пішла додому. Чергова санітарка дозволила Улянці послухати хвору — що вона співає? Санітарка попередила — хвора небезпечна, її стережуть, щоб не вчинила самогубства собі.

Коли в Килини був малярійний приступ, вона не співала весь день і ввечері. Малярія мучила її справді до божевілля. Її не лікували, нотуючи в бюлетені психічну, а не малярійну дихоманку.

Напади малярії повторювалися через день. У пізні вечірні години з мовчазної згоди чергової санітарки Улянка могла приходити „спостерігати“ тяжку пацієнтку. Тихо розмовляла з Килиною. Улянка приносила, недозволено, полиневого на-

стою, налій понизив гостроту перебігу малярії, свіжі. овочі й трохи ліпших харчів з товщем додали хворій заспокоєння. Як вона була вимучена!? Ще на запалих щоках зберігся властивий Килині давній відвертий і незалежний вид.

Килині приречено збожеволіти, тільки вона не могла, жаль на те, що вона за ґратами, скаменив її.

З закритого слухання справи Килина потрапила до психіатричної лікарні. Прокурор, громадський обвинувачувач, з колишніх боротьбістів, пробував рятувати її: не судять божевільних, власне, не повинні б карати, він радив єдине можливе — нехай Килина симулює божевілля, щоб лишитись живою.

Рятуватися — так! Одначе невідповідним чином — значило їй загубити себе також. Вона горда за себе, не потребує ані співчуття, ані помочі й полегші. До страждання готувалася і давно йде назустріч йому. Що її чекає? Слідчий не знає, те саме при всякому ході справи — розстріляють. В смутку для себе погодилася умерти. Готуючись до ролі Чайки-Марини в Кулішевій драмі, Килина засвоїла поставу — того ідеї перемагають, хто за них піде на ешафот. Автора й режисера драми арештували, театр Березіль розгромили. Що лишилось Килині, зрадити себе?

Своїх ідей Килина окремо не визначала, посвятилась ідеям революції. Слушно повалено імперію й знесено старі соціальні відносини, тільки ж визволення народів не здійснилось, запанувало погіршене, повторне й потворне збирання земель на відновлення поваленої імперії Романових.

Була в Килини ідея вирізнена — не боятися вмерти, якщо для народу. Прикро власти задушеною. Якби ж випала смерть — як смугою через небо. Не в застінку. Розуміла свою трагедію й страждала.

Слідчий давав читати й перечитувати, щоб Килина подумала, зізнання арештованих по справі, до якої прилучено її: диверсійна група, пов'язана з закордоном, діяльністю спрямована на підрив оборонної спроможности країни на випадок війни, отруювала коней в колгоспах. Групу назвали НК, Нова Козаччина. Вигадана назва давала широку можливість пов'язати в одне арештованих за завданням — вилучити з життя революційну інтелігенцію в Україні. По справі НК арештова-

но в Миргороді Вернигору Максима, з дружиною Клавдією Петрівною, в Харкові — Піщала Марка.

Коні падали в колгоспах, годовані харчами з цвіллю. Отруйний біотик нищив кінське поголів'я в Україні, відповідальність влада складала з себе на абстрактну „контрреволюцію“, арештовували й судили конюхів, приписуючи їм саботаж, діяння „тихою сапою“ петлюрівців, пов'язаних з закордоном.

Держава управляється не законами, а мітинговими резолюціями, ба навіть, вигуками на мітингах, і Клавдія Петрівна говорила друзям, ще до арешту, відчуваючи близький кінець перебування не в тюрмі: „Зігноруємо кожні судилища! Російські більшовики керуються аргументом сили, таке право в кожній банди. В основі юристики в них те саме, що було в трибуналах інквізиції.

Суд Вернигорі кінчився завчасу у слідчого — написав той на течці з його зізнаннями — розстріляти! й показав демонстративно.

Слідчий з тиком на почервонілій здегенерованій щоці кричав, що він більшовик: з кожним зробить, що схоче!

— Значить ти окупант України.

— Я український більшовик!

— То ще гірше, — дратував слідчого відвертістю Вернигора, — холуй окупантів, знаєш: рогачик роззувати брудні чоботи...

До групи НК залучено Вернигору з того, що він командував кінним батальйоном у громадянську війну — пов'язаний з кіньми! — а батальйон самочинно називав козачим! Другий рік він в арешті, під слідством, поки змонтували групу НК. Одяг на ньому зіпрілий, і сам просолів, знечулів до болю, тіло палить, коли й не б'ють, він горів, знав, що згоряє. Тільки й написав у зізнаннях, що про свій подвиг на Сиваші, про штурм білого барона Врангеля, ставленого міжнародньою інтервенцією.

Але Вернигора непохитньо обвинувачував. Списав прощання з рідним містом, підніс його до синтези ідеї, за яку боровся, за яку тепер помре.

На залізничній станції, з старорежимним написом назви, пооддаль бронзового бюсту Гоголя так і досі стовбичить і нудьгує той самий селянин: кріпакові не вистачало станового

статусу на переїзд у клясному вагоні, теперішньому селянинові не вистачає статусу соціального — до нього прикріплена земля, і його стережуть, щоб не втік з колгоспу. Внутрішньо спустошений, він чекає, може й не потяга, що відійшов, або й не прийде, чекає він визволення, якого не сталося, і наче монумент засвідчує свою добу-епоху!..

Килина каменіла з Вернигориних страждань, розповідаючи про тортури, які він зносив. Так умирають за ідеї, а їй велять збожеволіти, щоб спростувати її ідейність, бо ж у божевільних ідей не буває, вважають.

Піщала Марка прилучено до групи НК на тій зачіпці, що він, викладаючи історію України в ІНО, Інституті Народної Освіти, потім — університеті, викладав концепцію, за якою козацьке барокко є світоглядовою властивістю української національної культури, не тільки стилевою. Справді сутність до порівняння з добою козаччини в його діяльності промовчано — участь в штабі народної повстанчої армії, асистентом у генерала Юрія Тютюнника. Генерала знищили раніше, позбавили громадянства, потім розстріляли.

Арештованих Вернигору й Піщала зводили на конфронтацію, щоб вони заперечили один другого. Вони відверто перед слідчим признали себе давно пов'язаними й приятельською підкреслили щирим потиском рук.

Вернигора збронзовів, лице чисте, без морщення, й посивів, посріблилась його буйна велич! Піщалеві вивихнули щелепу, він зовсім не міг говорити, одначе й з вибитими зубами Піщаль не споганів — русявий, ясний видом, зір не потьмарений, знав, що йде на смерть, — на устах іронія — до слідчих, голово-різів, до фіктивних обвинувачень, комбінованих слідчими.

В обох одне обвинувачення, хоч воно дурне, але завершенням долі їхньої воно послідовне: гинуть, бо ворог їх сильніший... Слідчий питає Піщала, чому був реабілітований боротьбістами?

— За участь у розгромі інтервентів.

— Яких?

— Міжнародних, французів, що висадились в Одесі.

— Пізніше керував повітовим повстанням, боровся проти червоних?

— Не так: боровся проти інтервенції з півночі, російської...

На обвинувачення в українському націоналізмі Піщаль пи-

сав у своїх зізнаннях — націоналізм, явище культурно-історичне, немає „тільки“ націоналізму, як палиці з одним кінцем, є націоналізм революційний, нації, що визвільється, й націоналізм реакційний, нації, що поневолює. Інтернаціоналізм у більшовиків — це різновид космополітизму, вигаданий, щоб прикривати великодержавний російський шовінізм... Злиття націй — фікція, воно завжди буде пожиранням малих великими, бо синтеза національного в інтернаціональне неможлива, завжди вестиме до реставрації якоїсь імперії...

„Ми обидва одне, — висловлювався Вернигора, — боронячи Піщала від наклепів: перемогли міжнародню інтервенцію в Україні, але програли на боротьбі з інтервенцією російською — дали роззброїти себе...“

Учителька Клавдія Петрівна притягнена до групи НК теж за націоналізм. Вона написала повість про молодь колись воюючого народу, в добу козаччини, що тепер відроджується в новому поколінні, яке походом, ніби зрушенням всенароднім, до міст, до шкіл витворило процес свого самовизначення в освітньому ключі — через інститути, університети, науку, як за козаччини було, в добу нашого національного довершення, коли йшла молодь до братських шкіл, колегіумів, академій, і — не утікаючи з села, від рідних куренів, а підносячи себе в пов'язанні з батьківським родом! Ідею повісти героїня твору підкреслила смертю, вона гине в столиці України, де вчилася у вищій школі, бо місто виявилось не визволеним, а наново окуповане.

Повість устигли видати й розповсюдити, книжку потім спалено, але активна молода молодь прочитала твір.

Слідчих Вернигора називав татарськими людьми, порідням від тих, що на нашій землі пиляли навпіль сирицею подвижників учнів Христових.

Від обвинувачених вимагали писати свідчення проти себе, проти другого. „Два українці в однієї України! — обурювався Вернигора на такі вимоги. — Усобиць лютая змія... Це ті люди татарські, що все поспішають дати п'ять ворогові, безпеки ради, задля власного пупа!“

Килину також змушували до того — лжесвідчити. Знала вона: у війні з ідеями ворог хоче тотально перемогти, не вдовольняється тим, що розстрілює передніх у боротьбі. Ба-

чила свій вихід в одному, хоч і через смерть назавжди протиставитись ворогові!

Слідством над усією групою НК керував якийсь дегенерат, уніформований на полковника енкаведе. Примітив погрожував Килині каналізацією — стечеш в уринал! Нехай. Уб'єте багатьох, але ті, що належать народові, не умруть, загинуть, але не умруть у народу.

Коли політичне управління поліційного призначення забрало під свій нагляд психіатричну лікарню на Сабуровій дачі, Улянка втратила там клінічну практику. Побачення з Килиною кінчились.

Килину перевели до тюрми, там її тяжко били, на заслання вона пішла з великим психічним розладом, не пам'ятаючи, чи був у неї день учорашній.

Улянка стала зауважувати за собою, вона не може спати. Обтирання холодною водою і вправи фізичні при відчиненім вікні не розряджували нервового напруження. Страждала розладом сну, мучилась, зникли гарні сновидіння, були безбарвні, гнітючі й завжди з катастрофою. Будилася з болем голови й потьмареним зором. Із втратою приробітку в лічниці втратила додаткову пайку карткового хліба. Витримувала на щасливім студентськім мінімумі: сто грамів хліба на сніданок, з окропом, сто — на вечерю, обідала в студентській харчівні на приділений квиток-перепустку. Помагав Андрій грошима, яких мав доволі від брата Григорія. Тільки ж що можна купити в порожніх крамницях? Ще якимось часом був на базарі привіз якоїсь городини, можна було щось купити, якщо вдавалось застояти чергу. До батьків не зверталась попомогти їй харчами. І хто знає, як у них там тепер, і як мати змарніла за нею? Ліпше, щоб у місті, де родилася, забули б про неї.

Малярією Улянка не хворіла, Андрій захворів був на початку літа, міцні полиневі купелі спинили хворобу в зачині. На посвідку малярійно хворого міг часом одержати в аптеці таблетку хини. Улянка призбирувала хину, вірячи, що матиме нагоду переслати її Килині.

Находив серпень, завжди місяць нечуваного тембру в степах і лісостепі, з зорепадом в апогеї — золотим зоряним дощем ясними ночами. Дмитра Борозенка арештували. Друзі хвилювалися, як рятуватися від знищення?

Заховала Улянка в потайник ізмарагдовий талісман, зрозуміла, що бути гарною небезпечно, радуватись молодості — необачно.

Перед стратою Борозенка мордували. Вимагали виказати, чи мав друзів, чи розповідав кому про придушення повстань голодних у станицях на Кубані? В армії він служив у кінноті, його військова частина брала участь у каральних завданнях: наказ був не стріляти в голодних, атакувати шаблями. Все чулася Дмитрові шабля руків'ям холодним у долоні. Трамбований морально, він наспівував якусь мелодію, щоб глушити в пам'яті криваві видива. Було розпорядження органам безпеки вилучити з життя всіх учасників військових операцій на Кубані 1933 року.

Можна було припускати, що не признався ні до чого Борозенко, нікого не арештовано було досі з його друзів та знайомих. Улянка боялась за себе, за Андрія й Луку, бо в їх присутності вона читала Дмитрові записи в щоденнику: його розповіді про голодний рік на Кубані. Про нього вона записала: „Як Д. Б. бажав, наче сповіді, полегшити тягар на сумлінні, рятувати совість, наполягав на правді, на вичерпності, розповідаючи про криваві розправи в голодних станицях...“

Щоденник став Улянці скарбом, берегла його, як себе, як свою пам'ять і здатність мислити. Доки почнеться навчання в інституті, спішила упорядкувати записи, опрацювати їх у документальну книгу, назвала її „Книга пам'яти“. Це не пісню проспівати, а створити літопис. Лука дав до книги свої нотатки про голод на хуторах Полтавщини, його спостереження голодного року в Харкові, розповіді Устини Білої про голодний Кролевець і Чернігівщину, додалися Андрієві записи від Григорія про колективізацію та заслання репресованих селян, від Івана Побийпіч — про колективізацію й голод у Донбасі й Донеччині. Улянка прагнула охопити записами в книзі якомога більше теренів України.

Перед початком навчального року з деканату повідомили Улянку, що її позбавлено стипендії й мешкання в гуртожитку, має звільнити місце продовж тижня від дня повідомлення.

Нове мешкання нашлося на Лисій горі. Помагали шукати Андрій і Ярема. Андрій купив Улянці за готові гроші ма-

леньку кімнату в старому будинку вдови-пенсіонерки, заплативши наперед за рік, доки має закінчити інститут.

Мешкаючи на окраїні, здавалось далеко в запіллі обложеного репресіями міста, Улянка відпочивала. Досі вона не дізнавала, переобтяжена, когось у себе за спиною, за стіною, під дверима — хто бачить і слухає. Відпочивши в тиші, зрозуміла тепер, що в гуртожитку могло так бути. Похолонула, зрозумівши. Алеж там у кімнаті з Устиною Білою вони були свої.

Сюди на периферію й гуркіт трамваїв не доносився — раділа дівчина тиші. Навіть у лункі надвечір'я не чулось близько міського гуркоту, коли на зміну погоди лунає все місто, віддалене, внизу. Від залізничної станції Південна доносились приглушені, ніби з-під води, перегуки паротягів, нагадували перелетні потяги за обрієм, і те, як дома проводила їх наслухом, очікуючи від'їзду до Харкова вчитися.

На переміну погоди звідкись залітали чайки, квилячи кружляли над великим лисогірським занедбаним цвинтарем. Неширока й видовжена садиба, де мешкала Улянка, виходила глухим кінцем до цвинтаря, за струхлою огорожею та густими кущами вовчих ягід. Подовж садиби росло кілька старих високих дерев овочевих, яблунь та груш. Це був занедбаний сад. Таїлась у затінях синя прохолода й пахло сумішшю всього зеленого: травою, листом, лопухами й полинем... Немов аж наполохалась Улянка, вперше ступивши боса по свіжому приємному заросту: звідки могло зберегтися в закуреному місті таке зелене подвір'я?! Пожвавіли її рухи, пояснив зір. Зауток тиші, якої давно бракує Улянці!

Увечері приходив Андрій, вони могли сидіти на лавці, спертій до пня під яблунею, віддаленою до цвинтаря, дивитись вечірню зорю, Венеру, й дізнавати, як було в них на початку пізнання любови. По півночі в протибіч зорі вечірній на небі хилився до низу в'їям Великий віз, золоте семизір'я України, а вони обоє, закохані в зоряне небо, корились взаємній любові.

Тепер вторилось те саме. Невидимо надлітала нічна чайка, робила коло у високості, навертом на вкорочене крило, крикнувши, щезла. Улянка нагадувала: не все чайки літають криво, до найденої мети, здружені, летять прямо!

Добре серце й ширий усміх — Уляччин скарб, сподівалась гостей дівчина. Дістала із схову золотий талісман. Одяглася в найліпше, що в неї було, в синю бежеву спідничку, в батистову блюзочку, трохи прозору. Чулася справді коронованою райським птахом у зачісці, що хоронить її, молоду — Юліє!

Золоте плесенце райського птаха на ізмарагді, покрапленім самоцвітами в промені, наче чоловічок в оці, дивиться-ясніє. Талісман — хоронитель на морі й на землі! О, якби то! Гості прийшли люблені: з'їжджалися студенти-друзі після літування, перед початком навчального року. Улянка й Устина співали дует, кожна пісня була з птахами — голубів пара, ластівки, на воді утята, в небі соколи...

Заспівала Улянка на високім тоні сольо з народньої лірики про кохання, піднесла на випрост руки, їй хвилина стає урочиста, серцем зігрітим бажає собі віддання — що піснями оспіване, з червоною калиною. Андрій обнімає її, закохані щиро цілуються. Друзі збагнули мент, еднають їх руки й проголошують їм заручини.

Поздоровляючи молодих з заручинами, що сталися не з умислу, а щастям нав'яні, Лука Покутній проказує прозаїчну елегію до дівчат:

— Благословіть революцію, що була, і ми народились у другому народженні. Ще один навчальний рік, нам напишуть дипломи за закінчення вищої освіти. Всі ви, Улянки й Устини й інші вродливі, були б дома уже із шнурочком дітей за пеленою, а ми, Андрії, Яреми й ще хто там, чоловіки ваші — при кожній нагоді хваталися б за шапку, щоб з хати кудись зійти для спокою...

Шкодував за себе Лука з іншого приводу: плян йому не здійснився, бажав іти вчитись на дипломата, не пустили, пішов у геологи.

— Філософом мені бути доречі б. Філософи люблять вино, знаються на вині, як мій дід знався, а я — в нього, філософ уміє вибродити вино, досягти найліпшого букету вина, наче добірної сентенції. На жаль, немає у нас сьогодні жодного трунку, щоб запили ми свято студентських заручин.

Домовились друзі їхати за місто, побути кілька днів на Дінці. Проти ВУЦВИК-у, через площу, зруйновано церкву.

— Що дає таке руйнування? — питала Устина Біла, кандидка на дитячого лікаря.

— Після динаміту тепер усувають цеглу, кажуть собор заважав транспортному рухові, — пояснює суть справи Андрій, — а принципово, усувають з виду визначні архітектурні пам'ятники минулого, щоб ми росли в народі без історичної біографії...

— Але ну бо, не спиняймося на окремих виразках, бо спізнаємося на потяг, — спонукав прискіпити ходу Лука.

Чекали потяга не довго. У почекальній залі Балашовської станції, розташованій в закуті індустриального району Харкова, ще висіли на стінах не здерті вуцвиківські плякати про пляни будівництва Великого Харкова, ще кричали самі до себе: „Великий Харків — Великому Народові!“

— А тут — провінція, чи периферія столиці... — хтось каже.

— Розбиті ліхтарі й обписані паркани... і час відстає, як годинник з поганим маятником...

— Може скажеш, Яремо, й дівчаток переймають на вулиці хлопці...

— Плякати столичні, Луко, — озвався Андрій. — Повіває хвильовизмом. Що не буде за сто років, одначе Хвильового не позбудуться з нашої історії. Умів він тримати зорю України на вістрі шпаги!

Потяг відходить — кінчали розмову на Дінці.

Опонентів у друзів не було, і претенсій на античний діалог ніхто не мав, висловлювались ніби на конкурс — істотніше сказати про все. Все було цікаве: шукати істини в хаосі, знайти, як виглядає її зерно, вилущене з лупини інертності...

— За сто років люди будуть прозорливіші — щоб доглядіти, що наша доба і те, що перед і потім — це боротьба культур, а не клясів. Так званий російський пролетаріят залюбки жирує награбованим... в нашого пролетаріату...

Андрія підтримала Устина, недавно читала Яворницького, тепер забороненого. Чому народнього історика Запоріжжя забороняють?

— Бо Яворницький воскреситель Січі. Січ — мати, а Луг великий — батько! За словник Грінченка арештовують. Шевченкові „Гайдамаки“ вилучено із шкільної програми. — І роз-

повів Іван Побийпич, як сестру його, вчительку в Вороніжі, звільнили з праці за вивчення в клясі байки Глібова — про Синицю, що нахвалялася запалити море ... — націоналізм!

Готувалася справжня пшоняна каша, буде засмажена са-лом з цибулею. Дівчата чистили картоплю, хлопці пішли зби-рати дров. Спішили з хмизом до вогнища, навпростець, повз лісникову резиденцію навперебрід. У нього просо, посіяне на міжряддях насаджень, достигало не вижате. „Воно моє, — гукає, — не толочить!“

— Приймай з дороги — своє! Ніколи обходити, ми йде-мо навколо світу! — відповів Ярема Гарбуз.

Переповідаючи пригоду, Лука щиро сміявся: на такий дотеп треба бути філософом. „Я радітиму, каже, якщо колись людство дійде того, що відпаде людині всяка потреба й ко-нечність багатіти“.

На обід хлопці принесли кавунів. Улянка з Андрієм хо-дила до людей, у крайній хаті за великі гроші купили справж-нісіньку паляницю, що так пахне хлібом, наче віск медом. Ка-зала господиня — від себе відриває, гроші — ніщо. Обід був славний, вистачило на всіх по шматку розломити паляниці. Після каші втішалися медом та кавунами. Устина минулого тижня — з Кролевця. Привезла глечик меду свіжої взятки. Мед хвалили, захоплювались його поживними якостями. Із вдячності та будучи захочена Устина розповіла про батька-пасічника й бджоли.

Коли батько переводив рої, то готувався наче до свята: він ночував у клуні на сні, сон його тривав спокійно до пе-редсвітання, умивався коло колодязя з корита, у пасіку йшов у всьому чисто праному, бджола сідала на нього й відлітала заспокоєна. Він слухав — звідки вітер, подув, чи дихання по-годи буде, простелав знамениті кролевецькі рушники на пря-мом до подуву, так повертав вулика, бджоли вишиковувались у золотий потічок і йшли білою, червоно-рожево тканюю до-ріжкою, наче до храму. А дітям батько пояснював просто, то бджолине новосілдя, бджоли свою матір переводять до но-вої світлиці.

У монологі подруги зацікавило Улянку інше — як пасіч-ники сплять, як триває їх сон, заспокоює й оздоровлює люди-ну? У майбутньому люди казатимуть, варварські часи були

колись. Виміром цивілізації стане те, яким сном люди спатимуть. Визначатимуть і тим, як люди вставатимуть від сну і який буде в них ранок. Люди ще сплять допізна, змордовані конечністю за день. І скільки радості на світі втрачають в усьому! То не тільки здоровий душевний стан — радість, вона живе й поза нами, персоніфікується в усьому, що поєднано становить ранок: сонце, повівання, дерева в поруху, в застоянні води, голоси й маяння крильми птахів, що зачинають дбати на день, і зелень і кольори — персоніфікована радість, що настроює на тон увесь наш день!

Устина хвилюється, яке багатство сприймань викликає в неї Яворницький! Наша культура — Січ! Дух козаччини, громадянства й товариства, народньої Вітчизни: цехової організації, братства, церкви; культура монастирів, шкіл, колегіумів і академій; культура гетьманів, полковників і сотників, козацтва, посполитих і міщан — і тепер усе наше національне добро зневажене, духовне єднання з ним заборонене . . .

— Коли я чую про заперечення рідного нашого, твердження про вищість чиеїсь культури, я розумію — це мова шовінізму. — Лука закурив люльку й став на ноги. — Культура кожного народу — національна, іманентна. Перед противником такої простої істини, я чуюся вражений, так ніби у вічі мені суне великоросійський монстер, червоно-чорний зарізяка з півночі по тридцять восьмим меридіянні й запрожує плюндрувати наші сади. Тоді я внутрішньо взиваю, як спинити нашестя рудих ведмедів!?

Луку підтримав Андрій:

— Нам нав'язують вошивий крам, як барахольщики на Благбазі — оту суздальсько-пошехонську культуру з джерела статевого і психічного збочень Карамазових, з джерела гістеричної містики горківських люмпенів, що тхне так званою гальванізованою трупною достоєвщиною — з претенсіями спасати весь світ. Якого добра сподіватися нам можна від спадкоємців Болконських і Кареніних — обрусителів іногородців, що уявили себе гусьми, спасателями Риму?

Збуджений, надхненний діалог триває довго в степу, при Дінець-ріці біля міста Ізюм. Чи друзі знали, що він буде останнім у них?

Всі розуміли свій молодечий запал. Андрій підкреслив це — молодь завжди мислить себе незалежною. Є уряди, партії — протилежність народові, як у нас... молодь собі є сувереном.

— Будьмо справді суверенною молоддю, ми від народу свого яблуко! Тепер — уже період по звироднінні революції, коли процес переходить у заперечення себе. Закорінюється доба, коли на ґрунті російського шовіністичного хамства розрісся й вибував антипод народу — партійна бюрократія. Подвижників революції убивають, тих, що розпізнавати стали її шлункову подобу, про що питав божевільний — і революція на те, щоб розбити дзеркало на всіх?.. Політику боротьби двох культур в Україні міняють на політику клясової боротьби, бо українська культура перемагала, клясовий антагонізм розпалюють за програмою політбюро, як минулого року розпалювали голод... У Москві істотно не скажуть, чому Хвильовий добачав з Індії грому: зачину на новий історичний процес? Зачину на нове визволення народів — азійський ренесанс.

— Чого ж потрібно, щоб нарешті загриміло? — питає Ярема.

— Не треба мух боятись... — пожартував дотепом Лука.

— Хто сказав?

— Новітній пророк Малахій...

— Де це написано?

— Я певний, що вже написано. У Миколи Куліша. Або напишуть на спині, кому нова істина ще не прибрала свого вистову.

— А коли тебе просто переїдуть льокомотивою? — борониться Ярема.

— Якщо боротьба — вічна властивість історичного процесу, кажуть філософи, то мусимо знати, що вічної перемоги у ворога не буде. Велика боротьба має все тенденцію — на великий час: борітеся!

І Андрій Брама розкривав тему остаточно:

— Ми заходимо в питання філософії. Кожна філософія звернена до своєї доби, тут властиве взаємопов'язання філософії й доби. Безперечно, мусимо зберегти себе й витримати. Який і куди вихід з погрому? На морозі, коли замерзає ди-

ханья, так просто не покажеш напряду пальцем. Прийде філософ опору завжди — філософи потрібного нового руху...

Був серпень нечуваного тембру в степах і лісостеповій Україні, з зорепадом в апогеї видними ночами.

Дінцеві плеса в околиці Ізюму золотились пречудовим відблиском з золотого пожнив'я на полях із зажовклих могутніх верб над затонами. Співали птахи у гаях на пагорбах, над ярами, птахи барвисті та голосні й радували Улянку: жовтаві іволги, сіренькі сизо задимлені горлиці, почервонені дрозди, зеленоголубі одуди й клюйдерева. „На те воля птахам, — каже вона, — щоб радіти!“

Радіючи з птахами, здіймала руки, злетом стрибала у воду глибоку. Як вона скучає за водою, за купанням у Дінці! Скучає бачити прозорінь до дна, до камінців на ріні, де тісно течії й глибока вода дзюркотить, обмиває до колін, під стегна й вище — коли забродити з піднесеними руками й чути на тугих персах бризки; забродити глибше, пірнути, поплисти... — на широке плесо, між очерети, втішатися й радіти, як у матінки рідної. Природа — що мати рідна, не чинить зла!

Скучала Улянка за сонцем, не колом у небі, а на собі — від пліч до ступнів вигрів на тілі, забризканім соняшною водою, скучала за проникненням сонця в кров.

Багато тут сонця, в кожній краплі одно, з німбом сяяння на весь світ.

Всі попливли далеко, а вона лишилась сама між очеретами, купалась надхненно, понад силу й не стомлювалась. Помітно для себе стужавіла на купанні, дізнавала інтимности, наче з матір'ю трохи засмученою на вітражі — в дізнаванні своєї повнолітньої дівочости, коли стають дівчата на рушник червоною калиною.

Мати й дочка у поєднанні, наче плідність і плід, а ще третій вітер з ними на вітражі, зав'язані поділкі, подув на грудях, руки піднесені й вилітають стрічно птахи та все соколи, крильми мають-мають. „Ех, як то б'ється птиця об птиці, а родина об родині!“ — співає дума про соколів, вона тут і вродилася, в соколиному краї.

Нагадалися друзям спільні ночі дома, на реєструванні зорепаду, погодились піти в степ на ніч. „Зорепад — наша молодість!“ — каже Улянка.

Було після жнив у степу й безлюдно над вечір. Степ без людей здавався всім просторово побільшений, удвічі принаймні — на обширі обр'ю й обр'їй у небесі: долом і горою поєднався простір в одне, й дорога йшла в небо. На білих хмарках посвистували кібчики, а внизу тому посвисту, в одну хвилю, вторили буркуни жовті й білі по обічці дороги, із зірчатими петровими батогами, синьо-синіми й рожево-білими впереміш. У спонтанній ході до обр'ю Улянка приєднала до своїх птахів кібчиків степових — як вони вміють триматись недосяжні у високості!..

Було десяте серпня, пора апогею зорепадання в сузір'ї Персея. Вітрів не буває тоді в степах, але тут кожна порість шуміла поєднано з степом, наче з лету Землі в космосі: настрій спонукав до чистої відваги, скажімо перехилитись через пруг горизонту й кинути камінцем у Венеру, що вже мерхтіла над пругом переливами рожевого кольору в зелений, або на летючій кораблі висунути пальця з ілюмінатора й почути послиненою пучкою космічний вітер нульової температури, помацати б, з якою швидкістю подорожує наша планета.

Від скирти намолоченої соломи на залишеному току була чудова перспектива на місто, в деревах по Дінці, і за ним гора Крем'янець, тисячолітньо обітована, підноситься в садах.

— По Дінцю всі поселення позатисячолітні, — каже Іван Побийпич, — або городища проти скитів, сарматів, або укріплення проти печенігів, половців, або форти проти монголів, татарів: у скитів ми були орачами, у греків антами й русичами — все якось нас іменували чужі народи, аж коли стали сіверянами в Україні... Побийпич Іван тутешній, з Донеччини, він історик, розповідає, саме в цій місцевості відбулися події „Слова о полку Ігоревім.“ В околиці теперішнього Ізюму, міста винограду, 9 березня 1185 року сіверський князь Ігор перейшов Дінець і здобув першу перемогу... По Дінці завше наші поселення витримували проти найгіршого ворога.

Проти печенігів ми ще стояли на Дніпрі, проти половців висунулися на Дінець і Дін. В опорі монголам-татарам край відновився по старі межі: лявіною від Карпат до Дону козаччина зігнала гаддя, що як трава росте, наповзало ордами, перемогу заплачено високою ціною...

Улянка надхненна — нова колонізація йшла тим самим

напрямом, що й перше наше розселення, коли наряд вивели за собою на простір аж сюди райські птахи...

— Чому тут такі назви міст, — питає Іван, — Чугуїв, Ізюм? Вони татарські. Слушно було б українізувати, якби живий був нарком освіти Скрипник. Приємно говорити — місто Виноград, а не Ізюм, а ще за народньою вимовою — Гузум. Відки взялося — Чугуїв? По-татарському чугуї означало жупани, що відповідає пізнішому словоутвору — козаки. Поселилися тут люди в жупанах, козаки з руху Хмельницького, вони били татар, вигнали їх звідси, осіли по Дінці укріпленнями, хуторами, слободами й сотворили Україні, як Бог після хаосу світ, край Слобожанщину, загосподарили його садами, виноградниками, шовківництвом, пшеницею...

Так і визривала в Улянки за історичними екскурсами легенда про сокола, соколів-змієборців, що давно вже замглила була в її свідомості. Вона з'ясовує:

— Найважливішою якістю сокола в легенді, яку я наново відкриваю, є те, що сокіл побиває гадів! Дійсні соколи — найвизначніші змієборці в степах України і на всій українській землі. Коли відбувалися події Ігорового походу, легенда ще жила в народі. „А чи диво старому помолодіти, — співав автор поеми про похід. — Коли сокіл линяє, тоді високо ганяє птахів, не дає гнізда свого в обиду!“

Сокіл — птах переможець! Літає високо, перемагає в повітрі й на землі. Видатні свої прикмети антипод гадів прибирає, коли линяє, виросте й змінить оперення. Він птах-шестокрил — розповідає Улянка друзям — формуючи свою нову легенду, — він наче б ангельського сонму поріддя: його крило трьох колін, на двох крилах — шість. Соколи з захисною шкірою-рогівкою, наче опанцерення вище колін на високих ногах, не піддатні зміїному укусові й отруєнню.

Соколинний рід не має комплексу вагання, спонтанно вступає в бій, у гру — зір на зір, воля на волю, стає відважним, ранить пазурями й добиває дзьобом ще живого гада.

— Безперечно, — приходиться до висновку Улянка, — легенда про сокола існує на нашій землі, як археологічний скарб, не відкопаний з-під спуду непам'яті. Існує, як історична пам'ятка, що прозябає в зерні давно опалого, дозрілого плоду. Дожила відтоді в народі пам'ять про те, що коли сокіл перестає бути

нищителем гадів, то тратить соколині прикмети, високо не літає, не ганяє ворогів, занепадає гніздо його й рід стає в обиді.

— Тож не диво — друзі — саме тепер, у нашу добу ново наповзаня гадів, відродитися старій легенді, помолодіти їй в нашому народі!

Зорепад вигасав, закохані милувались золотим Семизір'ям-Возом, що давно повернув війям донизу...

В Харкові радість праці в тиші здоровила Улянку, минався прикрий розлад сну. Стерті образи сновидінь проясніли, зникали сні з катастрофами. Відпрацювавши можливий час, дівчина западала в відпочинок, сон тривав глибокий до пробудження. Захитане почуття певности стабілізувалось. Спішила впорядкувати Книгу пам'яті. Сторінки щоденника, що були писані лише натяками про події, переписувала до книги наново, уникаючи зайвих алегорій. Діялоги друзів відтворювала ідентично, під зрозумілими їй ініціалами, не подаючи повних імен та прізвищ.

Записувала свої роздумування до книги. Сприймаючи трагедію України, вона міркувала категоріями вселюдськими. Як що колоніальний режим затримається в Україні надовго, що буде в залишку від людини, деформованої в умовах чужої політичної й економічної монополії? Деградація. Згубивши власну національну культуру, людина дегуманізується. Своєю колоніальною політикою російські більшовики змикаються з космополітами, в них однакові прагнення: витворити тип людини рівнозначної розмовляючому знаряддю, випорожненої духово, із змодифікованою поведінкою табуна, радого заробіткові для прожитку, упокореного страхом за завтрашній день. Зникне свідомість громадського пов'язання, етнічної спільноти, національної одности. Сім'я, родина зруйнується. Умруть, атрофуються шляхетні емоції — знівелюються до абсолютного нуля, й зійдуть в каналізацію сумнівної універсальної „понадкультури“, чи антикультури — уже пропагованої тепер на майбутнє. З яким ентузіазмом хватаються до ламання традицій, звичаїв, віри, нищення давнини, а вже тепер очевидним стає, що такими руйнуваннями досягається тільки одного — руйнування взагалі. Не можна змішувати давнини як вартости з давниною, що відживає...

В неї вселилась і живе з нею бентежність за людське, як

і за своє, рідне. Книга пам'яті ставала велика.

Зима, грудневий терор приголомшив людей у Харкові. Затьмарились жахи, досі знані. Витворилась паніка, серед інтелігенції, членів партії зокрема. З міст, з України утікали, просто врозтіч, припускаючи, що десь можна врятуватися. А більшість? Усі ж не втечуть? Що діяти? Спаралізовані безвихідністю, чекали своєї смертної години, хіба ще на долю покладаючись, на Бога — може мине їх чаша сія...

У грудні арештували Ярему. Коли його матір, Клавдію Петрівну Гарбуз, стратили, він відрікся матері, посилаючись на те, що пішов з батьком, членом партії. Готувався Ярема бути інженером-енергетиком, по проектуванню залізничних локомотивів. Батька також арештували, мабуть обидва чекали свого кінця в холодногорській тюрмі.

Часом Улянці хотілось ридати, тужити — ой, соколи, соколоньки, возьміть мене на крилоньки та винесіть понад чорні хмари...

Невже вона тільки слаба дівоча істота й не витримає? Домовились з Андрієм бути готовими до втечі, тільки ж як знати свою останню годину? Триматися до закінчення освіти, ще до кінця навчального року, одержати б дипломи.

Події входили в 1935 рік. В Україні копали могильники масових страт. На лисогірському цвинтарі ранньою весною обгороджено велику ділянку високим дощаним парканом. Від півночі починали ревіти там вантажні авта, кінчали роботу на світанні. „Не ходи, дівчино, відпочивати під яблунею, хай собі цвіте дерево, — говорила господиня-пенсіонерка, учасниця громадянської війни, — не наближайся до цвинтаря, дитино моя!“

Улянка зблідла.

— Щоб їм їжа каменіла в роті, — шепотом проклинала бабуся-героїня, — вони там закопують розстріляних...

Давно вже не ходить Улянка під яблуню, вона знала про небезпеку. Давно вже не ходить до неї Андрій на мешкання. Вони не стрічаються прилюдно.

У Харкові знали про „секретний об'єкт“ на лисогірському цвинтарі. О, щоб їм їжа каменіла в роті, — ширилось між людьми прокляття. Так! Проклинала Улянка, жила з прокляттям, занесла його до Книги пам'яті. Паленіла дівчина, працюючи над записами, нотувала події все новіші. Гнів був і

жаль, жаль до безсилля! Лягала спати з полум'ям ув очах. Зникли всякі сни, і не знала, чи ночами спить тепер вона, чи згоряє.

Слабування зганяла, стаючи з матір'ю на вітражі: коли перехилилось її мову на крен, так що пальці тримались за борт корабля в негоду ставали знемогли, чулися, мов утяті — бальянс витримки рівноважила мандрівка спогадами в дитинство, до птахів, до матері, до особистої гідності.

Починала вона помічати за собою, що по вмиванні-купелі вранці, дивлячись себе в люстро, не бачила виразно, появились симптоми недоброго, напади страху: одержувала листи й боялась відкривати, почати читать... Вона блідла й боялась цієї появи в себе: бліднучи, викриватиме себе — бачитимуть її наскрізь: щось має приховане на душі, на умі... Про своє захворюння мовчала Андрієві, нехай він буде здоровий.

Кінчаючи останній навчальний рік в інституті, працювала багато, й цим глушила в своїй істоті нервові відгомони навколишніх подій. Екзамени переходила успішно.

Вже писали про неї до Миргорода, хто її батьки? За підписом начальника політвідділу МТС, машинотракторної станції, прийшла відповідь-характеристика, що батько, Микола Гонджа, бідняк, колгоспник-ударник, конюх...

Складати державні екзамени допустили Улянку. Андрій також склав усі екзамени, з державними включно. Чекали одержання дипломів. Їздили купатися на Дінець удвох. Опалювались. Яке сонце рідне!

— Поберемось, Андрійку, скоро, і де нам можна буде жити? — цілувала Улянка свого обранця, як мужа та все більше корилася сподіванням на шкоре, близьке щастя.

Викликали Улянку писемним повідомленням на Чернишевського вулицю до обласного енкаведе. Брала з інституту її особисту справу, вивчали.

Зробили звичайний допит, дали підписати протокол. На допиті Улянка витримала, здається їй, не збліднула, сохло в роті. По екзаменах її кваліфікували на лікаря-невролога, в енкаведе запропонували співпрацювати з органами безпеки. Відповідь на пропозицію Улянка відклала до одержання диплому.

Багато Улянку не питали, вистачило малого, щоб зрозу-

міти загрозу: сиділа вечорами під яблунею поблизу цвинтаря — за парканом унизу секретний об'єкт — (загорають ями, присипані негашеним вапном). Знала щось про роботи на об'єкті? — Нічого. Цікавилась знати? — Ні.

Але ж розуміла, що об'єкт секретний? — Мабуть воєнний, оборонний. І протокол написали.

Особисту справу Уляччину не вернули до інституту, течку з документами за всі роки навчання — з характеристиками, може й доносами, зауваженнями по закінченні кожного курсу, з резюме й оцінками писемних праць, практики. „Багато у вас таких?“ — питав декана уповноважений, — студентів, як ця?!“

Ще встиг Андрій зібрати документи свої й Уляччині, які можна було, й вислати до Ташкенту Юрієві Вовкові, він там учився в педінституті й кликав до себе Андрія. Андрій вніс заяву вступу до аспірантури при кафедрі літературознавства Київського університету, з писаним підтвердженням того, що заява про вступ прийнята, виклопотав засвідчену копію матрикулу, одержав тимчасову посвідку про складення всіх екзаменів за філологічний факультет Харківського університету, те саме встигла зробити Улянка. Їхати до Києва, звичайно, вони не збирались...

Друзі залишали Харків.

— Прощаймо! — казав Лука, — на стрічу колись не сподіваймося! Я занурюся в надра підземельні — до другого прищестя революції! — Він одержав призначення досліджувати поклади графітів, невідкладно виїхав з Устиною на Донбас.

На закінченні серпня Улянку забрали з мешкання, о 10 годині вечора, повезли на вулицю Чернишевського. „Щоб вам їжа каменіла в роті!..“ — прошептала господиня-пенсіонерка, коли Улянку зачинили в чорному критім авті.

По півночі Андрій виїхав до Ташкенту. Як умовились були давно — залишив у господині мешкання грошей для Улянки, стільки треба й адресу приятеля в Ленінграді для зв'язку.

Ще встиг Андрій вивезти з собою рукопис Книги пам'яті...

В арешті Улянка запала в глибокий сумерковий стан.

У палючій її мозку плавали вітражі, донебесні вікна, в розплилих кольорах і змитих лініях. На вітражах птахи й Улянка, вона — на шлюбному рушнику. Тільки ж одна, без обран-

ця судженого. З нею мати, зажурена, руки складені на груді й поділок не віявся.

Коли приходило просвітління, Улянка турбувалася, чи встиг Андрій виїхати?

На питання слідчих не відповідала. Ще журилася, хто без неї pomoже Килинi на заслання?

ДРУГИЙ МАМАЙ

Пам'яті загиблого брата Григорія

До Григорія Брама в Маріупіль приїздив товариш дитинства й юности, Микола Чоломбитько. Відпустку з далекосхідної фльоти дали йому на два тижні, не рахуючи часу подорожі, дозволялося їхати не далше Москви. В Україну поїхав він на щастя. Зо три дні радились і нічого не врадили. „Що ти робитимеш, — сказав прощаючись Микола, — безсилу, як похилому — й кози топчуть“.

— Я вчуся французької мови, — бадьорив він Григорія, — все буде просто, як цвях бити в головку.

— У Париж поїхати, по-твоему, можна?

— Через Кабул, Григорію, — до Афганістану перейти кордон найлегше, як десь. У Кабулі базар — то світова біржа міжнародніх контрабандистів, за готові гроші все влаштовують найпростіше й певно. Це перевірено. Розумієш заткнути кулаком горлянку вовчурові... У Парижі за замах не судять на смерть. Зброю візьмемо замасковано, в розібранім стані, або спекти пістоля в хлібині, скажімо.

Григорій повільно випитував друга за кожну деталь, спинав Миколу, де він захоплювався, відхилявся до уявлень.

Далекосхідні газети писали 1933 року про викриття молодечої організації, яка готувала вбивство Ерію в Харкові, президента Франції.

— Парфумований соціал-езуїт! — обурювався Микола, — свідчив пресі, що голоду в Україні не було. Ми підстрілимо когось в Парижі на світовому Конгресі миру, туди посилають делегацію від України. Стрілятиму я, як є — у формі лейтенанта фльоти. Процес буде показовий, ми спростуємо міжнародню продажню пресу. Знаменито! Не так!?

— А коли б — таке, — перепинив Миколу Григорій, — зробити з себе бомбу: наладувати динамітом і проникнути в Кремль?!

Грошей давав Григорій, скільки потрібно, рахували ти-

сячі, але їхати до Парижу на вбивство Ерію, чи іншого якогось чорта, відмовлявся. Хоча Микола переконливо доводив, одному не можна, треба удвох, щонайменше, щоб кінці не загубилися — де й за що — якби довелось згинути виконавцеві...

Не бачив доцільности Григорій у тому, щоб тільки мститись. Про терор він багато передумував раніше, найпереконливіші його аргументи спростував Андрій логікою й глуздом. Терор на терор компенсується, але коли існує організація, яка має систему, тактику боротьби. Андрій угадує, що запроваджений більшовиками лад почне валитися, треба перетривати його.

При всяких обставинах — жити! Повноцінно й продовжити себе! Он-що!

У конторі працює обліковцем Дарина, коли вони вдвох — вона зближається до Григорія, бере його долоні в свої трохи гарячі й кладе собі на груди. Довго дивиться у вічі Григорієві й питає, чому він так любить свою Василю? Її тут немає, хто знає, чи де вона й чекає на нього?

Григорій не може пояснити. Чи не тому, що вірности — не порушують! Чи тому, що Василина запам'яталась йому молодшим: від першого дізнання відчуття дівочої статі, що досі не забувається. Дарина гарна дівчина, та не радіє він нею, думає про Василю.

Друзів у Григорія тут мало. Ще татарин Рашід — приятель, десятник землекопів. З сіллю на м'язях і в химернім повстанім капелюсі, щоб від сонця голова не боліла на роботі. Татарин робив свою роботу широко, з почування ширости посміхався дрібно-білими зубами, жучкуватими очима під острішком повстяного капелюха.

Як на малюнку в Шевченка.

Коли обміряли виконану роботу й зводили облік, Радіш відвертався, ставав до Григорія плечима, не цікавився, скільки кубометрів вивезеного ґрунту буде нараховано за скінчену ділянку. Дарина кидала в нього грудкою, поверталася так, щоб зважливо показатися, в туго підперезаній рясній спідничці, в тугій пазусі, з оголеними міцно загорілими плечима. Рашід відходив далі. У відносинах до жіночої статі він розумів своє,

татарське, йому потрібна дівчина свого роду, щоб, одружившись, і молитися й дітей називати по-своєму.

Дарина зачіпала Рашіда тільки при Григорієві — збудити до себе заздрість, ревність у нього. Весела на вигляд і вдачею, Дарина страждала самотня, без любови. В батька вона одна, їх двоє збереглося з великого роду, батько в грабарях, помітно хилиться й занепадає.

Терпіння Даринине гнобило Григорія: до греків, чи татарів вона не піде й топиться їй — ні! А хлопців своїх немає тут. Чекати — не жити, тільки виглядати життя — прийде, настане. А хмара розійдеться, дощу не було, намарне й плакалося за несповненою надією. Для себе, перед власним сумлінням Григорій обіцяє забрати до Самарканду Дарину, коли переїде туди, там є наші хлопці. Тепер мовчатиме, сюди він не вернеться. Збираючись у відпустку, передав повністю усі справи Рашідові: він стане виконробом на земляних роботах.

Коли віднаходиться мета — час навіть сонце підганяє, без мети він тягнеться, немов дале-ека піша дорога. Григорієві тепер час наглив, як крига під ногами на скреслій ріці-душогубці: замислив їхати до Миргорода забрати Василину. Поїхав, нікому не сказавши про свій намір: не написав братові.

Ливва над прірвою — не жарт. Не збалаксував добре Григорій, похитнувся: у Миргороді його арештували. Крутнули ним події!

Діяв у Миргородському районі народній месник Лимар Петро, утік із заслання, мстив владі за терор над населенням — убивав її представників: голів колгоспів, сільрад, уповноважених по хлібозаготівлі. Жив на селах, селяни переховували його. Начальник районного енкаведе, Василь Чекерес, видав Григорія за Петра Лимаря... Вночі, не чекаючи дня, замкнувши за Григорієм двері камери, Чекерес телефоном повідомив Полтаву, область, що Лимаря піймано! З великою сумою грошей, озброєного, з документами на ім'я Денис Столяр.

До ранку прибув конвой, Григорія вивезли в Полтаву.

В області вхопилися за нагоду демонструвати показовий суд. Нагода давала можливість створити підривну організацію, що давно існує в плянах енкаведе, навіть у Москві, в плянах боротьби з падіжем кінського поголів'я по колгоспах

України: то ж бо диверсія, ще й спрямована на підрив військової сили держави...

Початок зробив Чекерес протоколом арешту пійманого диверсанта Лимаря, бо в його районі, як і в усій області, давно горить справа падіжу колгоспних коней...

Приїжджали з комісаріату експерти переглянути підготовання, рекомендували більше узагальнити справу, готувалась нова кампанія арешту й засуду людей по колгоспах за неогляд коней.

Половину літа може б перебув Григорій у Василю гостем із Січі. Тільки не вільним: тримала його у схові. Василю приходила з праці, годувала його й поїла, щасливила собою. Удень він спав з пістолем під подушкою, завішений чорним запиналом у темній переділці в прохолодній хижі без вікон. Нічка була їм за день і ніч.

Василю стала його дружиною, була вже матір'ю. Обливаючись слізьми на дужих грудях Григорієвих, радила йому їхати, утікати звідси самому, без неї. Вона потім приїде до нього, може й з малим, якщо народить...

Утікати вдвох вони не могли: не могла Василю, у неї батько немічний і в арешті.

Арештовував Лазаря Чекерес і випускав. Минулого року відібрав у нього Біблію, старий ходив з порожніми руками. Підніс руки догори й читав напам'ять пророчі місця з Книги Мойсея — малярійним хворим коло поліклініки на Гоголівській вулиці, а вони, в пропасниці, слухали, наче біблійні страждучі, тряслися й мерзли під гарячим сонцем на кам'яній хіднику. „Розірвав я затвори ярма вашого і дав вам ходити випростано...“ — взивав Лазір. Він заступався за погноблених людей, зводив руки до неба й кликав:

— Та розірви ж і цим кайдани, якщо ти Бог!..

Спущено було директиву на низи по мережі енкаведе — виарештувати в Україні народних музик-співаків: кобзарів, лірників, скрипалів і дударів та бубонщиків з трійстих і весільних музиків, забирати всіх жебраків. Виислали їх до обласних центрів, звідки вони ніколи не повернулися. Заодне з музиками Чекерес арештував і Лазаря.

Етапом до області не послав його, бо старий був недужий на подорож. Йому тут не давали їсти-пити, тримаючи

в осібній камері, щоб сам своєю смертю помер.

На нашій землі, як на інших землях у світі, дороги всі перехрещені, то гора з горою не сходиться...

Антиподи зійшлися, бо їх дороги схрестились, як два погляди конче зустріються.

Зійшлися груди на груди, лице в лице — у чоловічки зором... на смерть...

Звільни з арешту старого Лазаря!..

Перше Григорій думав убити Чекереса: страшенно був обурений його підлістю. Його треба було ще тоді прибити, як колись колиску ставили, а він до сарнавчан перекинувся.

Василина переповіла багато заподіяного від Чекереса їй та її батькові. В районному енкаведе оселився Василь недавно, до того працював кримінальним слідчим у райміліції — викрив злигу конокрадів, що в голод мародерили за золотом по хуторах, із зв'язками далеко поза Полтавщину, просто зрадив Дадона та Яригу, з якими менджував кіньми його батько (як Миколу Чоломбителька зрадив, виказав за переховування зброї). Найбільше стерпіти не міг Григорій Чекереса за покривдження Василини та старого батька її.

— Випусти додому Лазаря і ми розійдемося живими! — вимагав Григорій.

Він у військовому, озброєний, Чекерес не важився вхопитись за наган. Обіцяє випустити. Пропонує закурити. Григорій не курить. На прощання Василь подав руку, відчув нікчемною своєю долонею Григорієву, що знає працю, витривалість, і зблід — якої сили може бути людина в тілі і в характері...

Григорія взяли на ночівлі у Василини.

Рятувати, рятувати судженого — святилася на подвиг Василина, забувала про батька. Або вона кінчить сама Василя й себе!

По арешті Григорія Чекерес повідомив Василину — батько її помер, тіло забрали на експертизу в Полтаву. Що лишалося осамітненій їй? Іти на все за Григорія. До закінчення слідства його триматимуть не в тюрмі, з ним можна буде побачитись. Побачення виклопоче через Василя. Чекереса можна буде шантажувати, щоб допоміг: він забрав собі, присвоїв Григорієві речі, багато грошей, ручний годинник, навіть пі-

столь — помірний воронений бравнінг, підмінив старим примітивним наганом.

По районах області діяли народні месники, їх — не один.

Лимаря в особі Григорія потрібно ідентифікувати. Рідних його немає, старі батьки померли в голод, чужі свідки не признають, не доведуть ідентичности Лимаревої особи. Чекерес ставив свідком на очне співставлення свою секретарку. Васирина пішла з ним на змову — свідчити, що арештований є дійсний Лимар Петро, вона знає його із школи: подала родимі прикмети на тілі... У неї виник плян — запалала ним із усім глуздом...

Дні наганялись, як крига, один на один, кришились, крушили сподівання — що й не тулились докупи, тонули в течії ворожої глибини — з закрутами в спіралі на стрижні, як у повідь, що схоплюються то погасають і викликають одне шочуття: у вирі можна втопитись.

Плян Васирина був непевний, але вона горіла ним, єдину надію мала на сподівання, на щастя! При побаченні з Григорієм передасть йому ампулу амоніяку, нашатирного спирту; оборону, захист від сторожових собак. Хай хоч зрозуміє, що вона готує йому втечу, хай хоч і закатований спробує утекти.

На собаку нашатирний спирт діє страхом, тренований звір боїться нападати, коли йому в очі, в ніс ударить амоніаком. Григорій знає про це від Миколи, удвох колись експериментували над прирученими вовками.

А якщо Васирина дитиніє в стані сполоху? Вірить у неможливе? Тільки ж що ліпше могла найти, коли вже захворіла сподіванням: тільки б, тільки б передати Григорієві єдиний у неї йому рятуюнок!

Ризик загрожував загибеллю не в меншій мірі також їй, як і Григорієві. Одначе він був вартий мети — Григорій спробує рятуватись! Він дізнається, що можна ще врятуватись, й діятиме! Дай, Боже милостивий, щастя! Пошли!

З тисячі можливостей здійснюється одна, розуміє Васирина. Не спиняється.

Мета все одна, доріг у щастя до неї багато. На якій дорозі щастя спіткається?

На вимогу прокурора Васирина примістили в готелі, недалеко приміщення обласного енкаведе. Тримали під неяви

наглядом, не знала вона, коли її викличуть. Васи́ліні не легко було і́хати сюди лжесві́дком.

І зрештою, чи вдасться втеча? Чи відбудеться? Вона готувалася до свого призначення неухильно, як до ритуальної жертви собою, в повному сенсі самозречення, освячуваного у фанатиків на спаленні вірою в те, що самопожертва сплатиться окупленням! Хай він, Григорій, бодай знає, що вона хоче, бажає допомогти йому. Витримати б зустріч із ним на конфронтації.

Як прийме Григорій появу її в ролі свідка проти нього? Скаже — ціною зради рятує батька!

На свідчення прийшла Василина в чорному платку, у довгій темній сукні з білим комірцем. Була виблідла й схудла, чорняві брови ворушилися, як її тамований внутрішній зойк. Щоб не лякатися свого вигляду, підвела червоним уста, й виглядала суворою, в стані одержимости.

Слідчим імпонувала поява її в такій зовнішності, у них своє сприймання внутрішніх почувань свідка, зокрема в прокурора, Раї Смоликовської, наглядача всієї процедури очного зведення свідка з обвинуваченим.

Навели прожектори найяскравішого, убивчого світла, що стирає з лиця всякі ознаки найменшого поруху: мімікою нічого не скажеш від себе, ні бровою, ні оком, ні затиском уст. Вимагали тільки відповідати на питання, говорити голосно, виразно, коротко.

— Признаєш, свідок, що перед тобою Лимар Петро Петрович?

— Признаю.

Григорій хватається за здогад, що Василина стала свідком не проти нього, скорше за нього. Одначе вагався, чи приймати її свідчення?

Не убий же поглядом свою рятівницю.

Так вірогідно, природньо суворо дивиться вона йому в очі, і він розуміє появу її перед ним з добром, а не із злом.

— Признаєш, підслідний, свідка, Василину Лазарівну Синельник?

— Ні.

Церемонія переходить нормально.

— Повернись по команді кругом!

Григорій повернувся через ліве плече, накликав переко-
нання про себе в слідчих, що він заклятий ворог — не був на
службі в армії, чи навмисне удає, ніби не знає військової
муштри.

Веліли арештованому не рухатися. Дали можливість Ва-
силині дивитись на віддалі трьох кроків. Питали: добре ба-
чить? Підпустили її ближче, й на крок відстані, не помагало.
Плечі в арештованого стовчені, в отеклій крові родимі плями
не пізнавалися.

Дозволили Василіні наблизитись до арештованого на до-
ток пальцями. І вона зуміла сказати без руху устами про на-
шатир. А може це тільки уява. Тикала по спині Григорієві, де
мали б бути плями...

Сталося чорт-зна що, прокурор матюкнулася. Грозила де-
скваліфікувати свідка.

Григорій з болю від дотику до ран ворухнувся, попустив
штани в пальцях, підтримувані без гудзика, і Василіні здава-
лось, що вона встигла влхнути йому в пучки амоніякову ам-
пулу.

Другого дня для вірогідности, на вимогу прокурора, ще
раз відбулася конфронтація. Григорія ще саджали на стілець
і роззували, щоб подивитися розтоптаний великий палець на
правій нозі, що подавала Василина в підписанім нею прото-
колі попереднього свідчення на доказ правдивости її показань,
бо наявність родимих плям у підслідного прокурор не роз-
пізнавала на покривавленій спині.

Снилося потім Василіні на чеканні суду в готелі, що та-
ки справді Григорій вхопив ампулу, тільки ж він не збагнув
її наміру, випив амоніяк...

На суді було кілька свідків із сіл, де недавно Лимар здій-
нив відплатні напади. Свідки були однозгідні в тому, що свід-
чать про знаного терориста-диверсанта, Лимаря Петра, якого
— звичайно — не бачили досі у вічі. Одна Василина в тривозі,
чи тепер розуміє Григорій її роллю?

Розуміє.

Ампулу амоніяку носить при собі, для всякого случаю, за
поясом на тілі.

Доля Василіни ускладнилася: Лимар убив Чекереса. Ста-
лося другого дня по втечі Григорія.

Григорій утік у суботу, в неділю десятигодинним потягом Харків—Київ Чекерес вернувся з Полтави. Проти службової резиденції відпустив візника. Під'їхав ще візник, пасажир у військовому одязі, встає з фаєтону й питає за начальника районкаведе.

— Сам тут, кому потрібно?! — відіззався Чекерес.

— Я — Лимар.

Чекересові вилетіло око й повисло на шкірці.

Він ще мацав пістоля в себе, промимрив щось і впав. Візники щезли. Поєдинок відбувся віч-на-віч. Подію переказували різно. Почувши, що Чекерес повідомив — Лимаря піймано! — когось невідомого в Полтаві судять за нього й під його іменем, Лимар слідкував за Чекересом. Коли підсудній утік — Лимар поїхав тим самим потягом з Полтави, їхав назірці візником від станції, застрілив начальника районкаведе під ліхтарем просто серед Гоголівської вулиці. Постріл був один. Лимаря підхопив парокінний шарабан і зник через куток Пожежу — Ліском за Горби, на Ярмаки, або Єрки... може на Содоницю під Лубнями, де Наливайків ліс...

На втечу в Григорія склався свій плян, вивчений з того, як його водили до судової залі, звідти до ув'язнення — поза якусь будову, обнесену дощаним високим парканом. Він ще чекав почути вирок, звичайно, у прокурора — розстріляти. Помилування не просив, але й вирок — сказав — над ним не виконають...

Був тихий притемнений вересневий вечір, година, коли на будові робота кінчилася. Штани в нього на гудзику тепер, зобов'язаний тримати руки за спиною, Григорій робить крок набік, збиває плечем конвоїра, вибиває з рук рушницю другому, зусилля понад спроможність — скочивши, хватається за вершок паркана — на тім боці! На нього пустили собаку, треновану вівчарку.

Собака-вівчарка здох у руках у Григорія. Учився ж він з Миколою дома ще дужати вовка: у зуби кулак, глибше в горлянку, собака подавився й опустив ноги, ще скрутити шию, щоб хруснули хребці біля самої голови...

Не випустить в'язня! — надіялись на собаку. Доки оббігли високий паркан, дісталися через ворота в подвір'я будови, Григорієві вистачило часу зникнути.

Лагідне тихе смеркання швидко залила темрява. Ніч!

Утікач вийшов у ліси по ріці Ворскло, на Охтирку. Коли так лісами можна було ходити дуже далеко, дістатися до Фінляндії, вийти до сходу на далеку північ і, скажімо, через Дежнів мис — на Аляску, обійти світ кругом. Тільки ж поруби поділили давні лісові масиви. Одначе й не було наміру втікати на північ. Григорій піде правіше, південніше, ближче до брата Андрія.

Тепер їхати б у Париж — Миколо, озовися! Або стати другим Лимарем — месником не із злости, а з гідности. Другим?! Певно, Григорій не перший, багато з ним подібних гонінням, і не гинуть, як він: невмираки. Першим невмиракою був Мамай, козак з легенди... Ну й що ж — Григорій також не хоче вмерти ласкою ворога, ворогів -- буде другий Мамай! Дотеп став не тільки знахідкою, щоб бадьорити себе: Григорій поголив бороду, поголився, плакав вуси — щоб як у Мамай. На Охтирщині в лісах по Ворскло переховувалось багато втікачів із заслання, з концентраційних таборів. Села Хухря й поближні помагали їм. Були хлопці, що їздили в Харків і виробляли втікачам потрібні документи, привозили квитки на потяг, адреси, до кого куди можна було виїхати.

Привезли Григорієві хлопці від Рашіда валізу з грішми, документи харківські: паспорт, военний білет з відміткою про зняття з обліку в Жовтневому райвоенкоматі, трудову книжку з відміткою про звільнення з праці за власним бажанням на Военбуді. У нових документах він був Георгій (Юрій) Мамай. Лишив ліс у грудні, виїхав до Самарканду.

Раніше не міг, довелося самому зашивати розриви нижче ліктя на правій руці, що побувала в собачій горлянці... А ще треба було зносити вивих лівого плеча — щоб надійно вросло на своїм місці.

Вірив Григорій, що вернеться до Василини й забере її з собою, коли довідався, що Лимар убив Чекереса. Але хлопці, послані до Миргорода, принесли сумну вістку за дівчину...

Полтавське енкаведе арештувало й розстріляло Василину.

ЗА СФЕРОЮ ЧУТТЯ

Роман Ножда урятував Явдоню Корицьку, вона топилася з наглого випадку.

Довелося Романові пережити пригоду, з тисячі його пригод — незнану, що позбавила його від нудьги й занепаду. Пізнього вечора, або вночі, він ішов до колгоспного двору, сповістити правління з головою, що сніговій перейшов степом такий великий — отару овець треба підготовувати сіном, яког чорт-ма, бо пропадуть вівці кітні й ягнята ті, що прийдуть. Знав він дорогу навмання, ішов темрявою інертно проти вітру з примруженими очима й страшенно ворогував душею на неупорядкований побут свій у підпасичах.

Пізній на весну сніг випав глибокий, зігнав з південних степів повесніння щонайменше на тиждень, і буде велика повідь, коли вернеться потепління, бо таяння снігів буде раптове! Попереду на дорозі Романові засвітив вовк. Роман притьмом розплющив очі. Підніс до плеча дробовика-натовкачку, щоб стріляти, без промаху, як він уміє, навіть бігом на коні. Луснув би, що й рознесло б вовка — так близько було. Одначе Роман подумав і не стріляв: у нього те саме, що з вовком, також його убивали скрізь.

Утікав же Роман з хуторів на Кубань, звідти в степи. Прижився в чабанах з Корицьким Пилипом. Побілів старий, колись чорнявий, зісох на лиці. Так змінився, що ніякий слідчий не встановив би за видимими прикметами подібність до того, яким Корицький був років два тому. Став помітно сповільнілий, одначе проворний, ледь похилений, але достатньо випростаний. Хто цей чоловік? — питали пронири в колгоспі, звідки він? І підозрівали, що „куркуль“, що втік і переховується тут. Терпіли його, бо був пристрасний вівчар, господар у кожному ділі, за яке брався, яке робив.

Він умів доглянути кітних овець, приймати ягнят по окоті. І вибрати — яке буде добре на смушок, яке — на вовну та

м'ясо лишити. Знав, коли пора забирати ягнят на смушки, щоб ні дня одного не переходили; знав, що робити, щоб шкірка не збіглась, волос не завихрився б.

У колгоспі, де чабанував Корицький, був великий дитячий патронат, притулок для сиріт по батьках, вимерлих у голод. Діти були всякі віком: дванадцяти й п'ятнадцяти років, були й такі малі, що досі плакали за мамою. Корицький здоував овець, малим робив солодкого гляганця, старшим — бринзи, сир відкладав. Любив порадувати сиріт гостинцем із степу. Його менших синів також забрали до такого патронату, вивезли десь: Сергія й Якова — коли в Корицьких усі вмирили, й діти боялися йти додому із школи, де їх якомось годували раз на день, давали шкільний сніданок.

У конторі колгоспу хотіли записати Корицького, питалися прізвища, то він тільки мовчав, ішов якимсь ділом робити. Говорити про себе неправду було соромно, а признаватись боявся — хто він і звідки.

— Не питайте, — відказував, — думайте, що я чоловік коло овець і не потрібно імення мені...

Жив у степу, в курені, й чувся на волі, зимував з отарою, майже подвоїв її приріст. Любив себе обшити й обіпрати сам, умів собі навіть хліба спекти в степу, тільки но з кресалом, щоб розпалити огонь... Привчав до чабанування Романа й сам учився — із власного великого господарчого досвіду тізнавав нову для нього роботу. Без діла ж не можна жити, та й чого б пропадати — у нього два сини може живі й дочка Явдоня мо' ще знайдеться також, то родові й не буде переводу. Тільки б відшукалися всі, що розгубились!

Вірити б та жити. Але звідки в нього така чортівня страху набралася?

Парубкуючи, відьом ганяв свистом на озерах-болотах між хуторами, у ріці купався на Хрищення, пірнав в ополонку, коли хрест погружали на освячення води йорданської. Мало вже вірив і долі своїй щасній, що лишила його досі між живими. „Бо піде, — казав, — неминуче така біда кругом Землі, й мертимуть ще всі люди — поясом кругосвітнім...“ — Переконавав Романа, що так буде, й пригадував прикру пригоду: пощо було зводити з світу Василя Клеця? Клецеві діти та жінка

також простяглися десь на голодній дорозі, чи хоч землею пригребені; щоб собаки не робили з них стерва?..

Романові — не воля на припоні коло колгоспної отари: працювати на гуртове, то як на чортове йому! Коли чабаном настановили когось, вибраного управою колгоспу, Корицький пішов, утік, наляканий: може дошукалися, хто він. Він боявся, що вернуть його до колгоспу: боявся неволі, боявся вертатись до мертвої хати своєї, до вимерлих хуторів.

За печінку Романа ніколи не брав страх — ну, а що, ну, а викриють, що був повстанцем, скажуть, у банді служив! Чулося життя йому на плечах вантажем, і повертав ним, як роботою, яку мусів робити. Тож коли засвітив йому вовк — Роман збудився з інерції й не пішов до колгоспного двору. Нехай пропадає його неволя! Овець нагнав на розлогий вигорбень, де менший сніг, напрумував на колгоспне дворище, далеко за обрієм, повиносив ягнят, що топилися в снігу — нехай тепер клопочеться ними вибраний чабан та не спить дома.

Зробивши хазяйську роботу, ще вернувся до куреня, забрав бринзу, була в торбі, хліб, дробовик лишив, пішов уперек вітрові.

Пішов до молодого Лобурця в шахту.

Пішов і пішов. Доки ночі — горбами, вдень — поза ними, де на піддуві менше снігу лягло. На плечах ніс здорового валаха-барана, щоб грітися в степу, не замерзнути одному, якби ще й морози вдарили. Вони вип'ють з Лавріном Лобурцем, справляючи стрічу, при столі з бараниною на закуску, згадають, згадають — те, де й раки зимують, померлим зап'ють Царство небесне, а за живих вип'ють на здоров'я!

Щоб донести отакенну ношу, і не перестрів би Романа ніхто — дорогами він не йшов, усе степом навпростець, за Маріюпіль, на Пологи. Ночував під горбом якимось, грівся спиною біля барана. Ще не показувало на штепління, то й свого хліба давав баранові, підготовував, доки підпасувати можна буде на підталиках.

Явдоня також жила при колгоспі, ближче до Донбасу, біднішому на отару й людей: люди тут утікали на заробітки, бо дорога на шахти була недалеко. Поралась вона в стайнях, доїла коров, куховарила. Посилав її голова колгоспу до овець,

коли заманеться, приходив у курінь, але Явдоня здоровіша за нього, утікала й ночувала в степу з вівцями. „Один раз узяти б її, — подумував ловелас, — потім привикне, як лошиця в упряжі ходити. Або прожену!“

Заздрився голова на її спокусливу стать. „Спиваєш дійниці, дівко, на моїм молоці вибіліла, хоч масло з тебе ліпи!“ — докором натякав на те, що врятував же він її голодну.

Голова колгоспу возив до Харкова спродувати овечий лій спекулянтам голодного року. Наглядів Явдоню при набережжі Лопані коло Благовіщенського базару, грілася на скупому сонечку після холодної ночі. Дав їй з-під поли шматок хліба, сказав, щоб поїла собі при ньому, забере він її до себе, а дома в нього багато хліба. На хліб дівчина йшла: відразу проблиснуло в мислі сподівання — може й своїм дома pomoже хлібом...

Рятівник і жертва: половину шматка Явдоня заховала в пазуху, приглянувся він і до цього. А якою дівка стане, коли відгодується! Велів розстебнути свиту, повернутися перед ним — он так, потім отак. Повертається, буде покірна. На набережжі знали Явдоню, відразу зауважили, що купують дівку, найшовся, хто й продати потрапив:

— Шакал, товар я продаю... — заступив Явдоню здоровий і нахабний урка.

Довелося платити йому відчпного — віддати решту хлібини.

Явдоня й поводитися якийсь час, наче продана-куплена за шмат хліба. Одначе доля не назавжди та сама, що кривдить і недолить! Прядучи вовну вечорами в колгоспі, вона роздумувала та й ставала все рішучішою — о, якби — що, тільки ж не станеться, скорше проткне веретенем у живіт бабника...

Другий день ходи. Дорога не стомлює Романа, підганяє погода. Йому за річку Молочну ще б, то повідь не перехопить його в дорозі. Попасе барана на шроталинах трохи та й на плечі, пішов.

Подув інший вітер четвертого дня, зранку гріло, хоч кожух вивертай наверх вовною. Кожен вибалок ставав зрадливий — Роман зважував обачно, чи можна буде ще перехопитися через, на другий бік.

Під полудень на вибалках затемніло водами, в ярах за-

шумували сніги, наче з бродіння. Вузькою греблею з містком, де не ходжено й не їжджено за зиму, оглядно перехопився Роман за вибалок ще один зрадливий, з кущами вербняку, сухим очеретом торішнім, мабуть річка під снігом, якась не-текуча.

Доки припнутий до куща осокорини баран живився га-лузками, Роман, витерши шапкою чоло, дивився з горба, що там хтось робить в очереті? У віддаленні вибалок завернув круто до сходу нешироким ярмом за гору розлогу степову, звідки ще далі видніє покрівлями хутір.

В очереті поралась Явдоня. Вчинила звечора діжу хліба спекти, та збирала жаркішого палива, бо соломною так великої печі не натопить, як очеретом. Жнучи очерет, Явдоня провалилась на підталій сажці. Охнула з води снігової й перепо-лошилась: здавалось зненацька — її хватали за голі коліна якісь руки, таких вона ніколи й не бачила — ніби чортових — жажне відчуття складалося з того й творило раптове видиво: як у Харкові бувало, коли холодним дотиком за коліна хва-тали й будили її якісь руки не раз на ночівлі — під муром, під мостом, на спустілім базарі під прилавком, коли опросонівши вона дужалась з кимось волохатим, мов чорт, аж ламались їй нігті. Завше була сильніша за гвалтівника й утікала. А тепер холодні руки когось невидимого показувались із скаламученої води й так само хватали її за оголені коліна, аж обвивалися на ногах довжелезними чорними пальцями, і тих пальців бу-ло багато на кожній руці.

Та то в'юни!

Матінко, скільки їх, кишіло! Раділа Явдоня, мов щастю, брала обома руками нагребом, кидала за сорочку в пазуху, до гарячого тіла. Ох! Вони чорні на спині, жовтаво-пломінні з черева, ніби палили, ніби аж пищали справді по-чортячому, бо Явдоня стискала під зябри, щоб не вислизали з пальців. Вона теж пищала. Стало гаряче, в очах червоно. А в'юнів у провалі прибувало ще й ще. Здавалося б, на яку потребу їх брати? Але хіба хто думає так, коли щастя голіруч ловиться!

Здивований Роман угадував, що там якась жінка чи мо-лодиця робить на вибалку в очереті — борюкається ніби? Може помочі треба їй?

На яр із степу прорвало повідь, вибалок заливало, під ла-

вою потоку захитались кущі, поліг сухий очерет. „Го-го! — погукав Роман, — рятуйтеся, хто там!“

Вода проклала річище. Не вмещалася в нього. На боки погнало розтоки. Явдоня зрозуміла, що сталося, випустила з рук нахапаних в'юнів, в'юни вислизали з пазухи й корчилились у воді перед самим лицем, нагадували нечисту Силу, що таки хоче втопити її тут.

Вирватися б із стрімкого стрижня! Пробитися б навпоперек потоку до берега, до горба. І на якійсь сажці глибоко завалилася, ухватила устами гіркої води. Дівчині не вистачало досвіду рятуватися, шуміло в ушах, і тратився їй довкільний світ, що починав іти обертом та все скорше й скорше, в оберті вона глухла, ставало не чути, як і вода шумить.

Попід крутим берегом, де яр завертав до греблі й містка, вода йшла повільнішим обертом, застоювалась. Явдоня спробувала брести й не діставала дна ногами. З розпуки заплакала б, але ще не тратила надії на рятунок, тільки вже не згиналися пальці, щоб ухопитись за гілку поближню, задубіли коліна й спина одеревеніла.

В застоїм закруті вода поволі йшла обертом і виходила знову на бистрину, під місток, куди тягло увесь потік, наче в жлукто розверзле — у вир, з ревищем стонадцяти бугаїв; Явдоню несло туди, наче зламане дерево.

Роман урятував дівчину. Біг на рятунок і встиг! Спіткнувся на скіпці, полетіла з нього шапка, оглянувся був — чи не голова з пліч? Вилаявся так, що й вода відхлинула, затрималась на його слові! Як він умів сказати словом свою лють, обурення, ненависть і силу! Так що міг би й язик усохнути комусь з того. Але не йому. Кляте слово десятирило силу. На містку не він боявся води, вода — його!

Потихеньку за ним уже переливалися перші струмені через греблю, вода вирівнювалась з містком. Роман знав, що за одяг топлеників не ловлять, ухопив Явдоню за коси і рятував!

Доки вона подолювала дриж з переляку, доки випльовувала з себе воду, на колінах стоячи, спершись руками до землі — Роман шукав шапку й погрожував усім на світі — ну що, як не найде?! — урятував когось, то й утопить за втрачену шапку знову!

Без шапки не стало б гідности йому, моці в характері, вищости над усіма коло себе, відваги й повновартости, бо в шапці в нього зашиті всі золоті звізди князя Мищерського, молодого, якого відбатожив колись, щоб не водив поляків на Київ.

Посіданий скарб робить характер людині!

Вода вже підійшла до слідів, залишених по талому снігу, де біг на рятунок Роман, шапку наливало водою, котило за хвилию. Розшукавши свій скарб, Роман почув себе також урятованим!

— О, Господи! — яка наша доля! Яку нам послав?!

Явдоня переплакала, передрижала свій переляк, і знову плакала, доки слухала Романа, душею й серцем складала голосіння за свій рід і тужила безголосо з того — і що ньеньки живої немає, й брати — старші голодом замучені, менші загубилися, якщо живі десь, і батька не знайти їй тепер, якби й пішла шукати...

Заслонені горбом-горою від поводи й колгоспного хутора за повіддю, нагрівши сухостою на підстил, вони сушилися на підсонні, розклавши викручений одяг, сидівши спинами одно до одного, на простеленім кожусі. Пригрівало-пригрівало з неба, кожух був ласкаво-теплий, аж тулितись до нього хотілося дівчині, не подолавши тремі, Явдоня стримувала себе й від того тремтіла більше, ніби й не могла вже інакше — от що хоч... Ну й куди вона тепер одна дінеться?

— Візьмеш мене з собою, Романе? — питала.

Роман ревнував Явдоню — мабуть чия вона не була така хороша.

З дівочтва свого тільки й утратила Явдоня, що золоті сережки, про які співалася пісня на досвітках, та червоне намисто. Вона сподівалась за себе — втекла з дому на Донбас, хоч і в шахті робити, там ще хліба давали: хотіла помогти своїм, дома вмирили голодні, хлопці злягли пухлі.

У Полтаві на базарі затримали Явдоню без документів. Начальник дільниці міліційної лишив її прибиральницею, мити камери арештованих та вбиральню, служити йому дома. Обмацували її всі п'янюги в начальника, Явдоня давала до самогону палених нігтів, або пір'я, п'яниць нудило притьмом, і вони не здатні були ні до чого. Та ще гірше склалося, дільнич-

ний начальник вимагав бути жінкою йому, а то — цурку закруте їй на шиї, або віддасть на етап. Видер серги дівчині з вух. Мусіла утікати.

Кондуктори охоче взяли її на товаровий потяг. Їх можна було дурити, обіцяти всього. Приїхавши до Харкова, Явдоня втекла від кондукторів.

Алеж бачили її люди з немовлям у Харкові!? „Я не покритка, Романе! — плакала дівчина. — Візьмеш то знатимеш сам... я здорова...“ Плакала вже й не з того, що куди їй діватись, а що вже змучилася собою, що колись вона впаде бодай на будь-кого ласку, знемогла дівочтвом...

Романові 37 років, гарний вус, ясні очі, риси повного врівноваження й змужніння поклалися на лиці назавжди. Явдоні років — 26. Випростались її брови незношеної дівочости, очі побільшено округлились і зсиніли — коли дівчина переросте до віку молодиці. На змужнінні жури́в Романа кожний минаючий рік дізнавання опізненої самотності. Бажав не датися переростанню, боронився й боровся — він мусить продовжити себе!.. Носив у собі, мов недугу, дізнавання того, з чого плакала й Явдоня: наповнить весна корінь соками, й жене дерево до цвітіння, щоб плодоносити. Гін живого! — того, що за сферою чуття.

Недавно прилетіли жайворонки, над степом співало небо. Кожух ставав гарячим, гарячіла пристрасть в обох. Завиваючи в кублик вогке волосся, Явдоня думала про себе, коли їй не треба буде вже заплітати косу. На ній розповзлася незмінена ще здому, зітліла, сорочка, Роман дав свою, бо свита не одіж на жіноче тіло. На плечах зійшлася сорочка, а пазуху роздерли. Тримаючи в розвід ліктями руки перед себе, дівчина зажартувала: чого баран витріщається на неї?..

— Он я тебе бачу...

— То відвернися.

— Не здужаю...

І, нарешті, Роман ніби знесамовитів — лагідно й повільно взяв Явдоню в обійми так, що вона полягла головою на плече йому.

— Ми одружимося і будемо свої, — шептала вона, — полюбимося.

Роман тримав її серце гаряче, як кров, що билося в його пальцях нижче дівочої груді, і гарячився-кривавився сам.

Так вони й заночували безпечно в степу. Коли повечеріло і за сонцем пішла й потеплінь на захід, вони сиділи тісно напнувшись одним кожухом, підіславши під себе Явдонину свиту, сиділи немов на шлюбному посадженні, й переживали хвилину, що як присяга на вірність поєднувала їх чуття.

Одруження! На це існує один закон — з того він, що за сферою чуття, і приходить ні з розмислу, ні з похоти, а в genaх засіяний — щоб плодоносити, продовжити себе!

Перше пізнання добра з чоловіком щасливило Явдоню. Проснувшись по шлюбній ночі, дочуваючись на собі соняшного вигріву нового дня, що завеселів над ними високим голубим небом, Явдоня лежала горілиць під тепло-лоскітним кожухом, обтяжена млостю, не бажаючи ворухнутись. Чуючись шлюбною дружиною, прагнула кохання й ласки мужевої, і, — щоб не докучати собою — тіль-тіль стримувалась. Спроквола зводила руку, ворушила пальцями мужеві чуприну, він поволі будився, пал у них гнав до найвищого, доки годі було. І співали свашки Явдоні по шлюбній ночі червоної калини — Романові на гордість, а їй на хвалу, що була гарна в роду дитина — зберегла до шлюбу червону калину!..

Заплакала Явдоня, оглядаючи свою шлюбну постіль — без благословення батькового-материного, під небом, у степу, несподівану... Збиралась в далеку дорогу з Романом — в дорогу якомсь десь жити тепер. Він змовчував її сльози, був у такому настрої, ніби настав тепер кінець його гонінням, приросте десь коренем до ґрунту, нарешті.

Низом вітерець, горою сонце золоте, і — небо, стрімко до zenіту вилітають жайворонки й мають-мають крильми, щоб найвище повиснула над степом срібна пісня весни. Явдоні родяться білі хмарки високо — мов пеленані немовлята, і вона тихо співає коліскової. Щемлять подерті очеретом коліна, але то нічого, той щем забирає на себе трохи тієї незручності внутрі, причиненої народженням з неї жінки: надхненна відчуваним материнством, вона вимріює своє майбуття — слатиме свіжого сина на пологи, як мати навчала, синів у неї буде чотири, або більше, як братів було... Не інакше — Явдоня співає: люлі-люлі!..

Романові співалася дума, старовинна героїчна козацька — внутрішнім голосом співалася та на весь степ! Знав він думу — завчену в Сорочинській семінарії, але коли то він учився в школі. Співалась дума імпровізована: „Гей, подем килиїмським та довгим шляхом ординським гуляв козак Голота, Ганджа Андибер, молодий Ноджа! — і не боїться він ні меча, ні вогню, ані води, і ніякого чорта з болота...“

Співалася йому дума в новому творенні — про себе повстанцем — „Та що за нього гроші давно подавані-пораховані, арканів на нього давно наплетено-напетляно, убивали б його, наче гнаного вовка, й скільки б разів...“ — А Роман справді не боявся й чортів з болота! Він побував на своєму весіллі й бажав співати, щоб пам'ять про шлюб з Явдоною за своїлася. Так ніхто, мабуть, не женився: в полі ординським.

Творилася нова героїчна дума! Її запишуть потім учені, інтерпретуватимуть. І співатимуть люди думу в Україні — про те, що нашому родові на землі своїй не буде переводу! Хоч і не на повний голос співатимуть, коли дума творилася, але потім — дума про рід, що не вмирає.

На живому-здоровому найтяжчі рани гояться: вродливі-плідні жінки народять народові нові покоління, а страждання перейдуть у пам'ять народню досвідом твердим, наче вписані на таблицях, будуть назавжди пам'ятні.

Дороги йти степом ще на два дні щонайменше. Уже на нічному небі заграло червоне жариво териконів, уже смагою сірчаною доносило звідти, де шахти. Ніч була з приморозком, під кожухом на Явдониній свиті промерзли над ранок молоді. Роман зарівав барана й грівся в роботі. „Жінко, помагай!“ — заохочував Явдоною бадьоритись, погрітись.

Тушу вклали в мішок, спорожнений від харчів. На снідання й на харч, доки йти, спекли обидві задні лопатки, просто в шкурі, не обіловано: по-чабанівському. М'ясо умліє в жару, потім кожушок на ньому із шкури зніметься дудкою.

Посипавши шкуру попелом, Роман розминав на ній баранову калитку, готувався в шахту йти — на воду буде. А ще краще — на горілку: припне в матні, й не пізнаватиметься, що несе з собою в забій.

Довго, довго змовчучи, таки спитала Явдоня, чи то ж Лаврін Лобурець з однією рукою став шахтарем?

— Та коней у Нодж він не крав, Явдоню, конокрадами рід їх не був. І руки Лаврінові не відрубано!

Правда, у конокрадів усі квити на смерть. Інакше вони не втрималися б при своєму ремеслі. Роман переповів достовірно давню пригоду, ніби з учорашньої пам'яті ще свіжу. Відрубав Ноджа-батько руку міліціонерові, татаринові, чи киргизові, його і вбили свої ж, закопали в глинищі. Киргиза списали в міліції, ніби поїхав додому в свій край, а все звернули на Лобурців, бо піймали Лавріна: вертався тоді від дівчини вдосвіта. Зробили його закладником, били дуже, веліли утікати, або вб'ють. То вже Василь Клець признався перед смертю, хто крав коні на хуторах: Лавріна випустили дворуким, а в протоколі про кражу у Нодж записали, що злодій утік однорукий, бож на руку, найдену в конюшні Ноджиній, були свідки. Щоб не пійматися на однорукому татаринові, Дадон і згладив його...

Тепер Лаврін не Лобурець, а Личман.

Так вони й прибули, мандрівники на шахту, до Лавріна Личмана, зайшли потемки увечері, щоб, на всякий випадок, мало хто примітив їхнє прибуття.

Синів у Лавріна два, школярі. Дружину взяв він з рибальської артілі біля Бердянського. Вона веслувальниця була, рівна плечима до нього та дужа. Випивала з гістьми чарку, не пригублюючи, а додна, щоб ворогам не було добра! Розчервонілася, посміхалася з ласкою, рада гостям, клала на плече руку мужеві й не приховувала, як вони любляться. Була в них і донька, ще мала, годувана груддю. Явдоня брала малу на руки, тулила до лиця, гойдала в себе на грудях, чуючи себе матір'ю та втішаючись, як і вона буде пестити своїх немовлят, як і її мале, пещене материним молоком, зростатиме здорове-вродливе. „Не втече Роман з шахти, — подумував Лаврін, — жонатий козак!“

Збирався Роман і старого Ноджу забрати до себе, та помер дід необачно. Ніс барильце меляси на плечах, переступив широку калюжу, щоб не забродити чобіт, і понатужився: виїшла грижа йому, здоровенна за давнєна гила. Барильце до ніс він додому, не кинув такого добра десь під кущ, у бур'ян, бо потім і не найшов би, хтось підібрав би, як нахідку... Поліг старий у Гафії в сінях на постіль, мощену сіном, гилу упхав

сам собі на місце, витерпівши скажений біль, а вранці його найшли правнучата неживого. Захолонув. Побоюючись на кожну зиму голоду, прадід Ноджа все запасався харчами, якими тільки міг... надірвався барильцем меляси...

Похоронила Гафія діда на старому цвинтарі, занедбанім, коло могили свого чоловіка. Поїхати на похорон Роман не відважився, послав у листі сестрі золотого хрестика дітям на сережки від золотухи і втішив її на все життя! Порадили були люди Гафії гарного лікаря-окуліста Герена в Миргороді, та лікування лишилось не скінчене, бо лікаря арештовано. Діти хворіють на золотуху, і хвороба загрозлива, може вступити в очі. Так і страждає дітьми мати, ходить на роботу в колгосп, дуже оглухла від малярії, але не оніміла, тільки не говорить з людьми. Вона ще плекає надію, що знайдеться й майстер їй, який зробить із хрестика сережки. Якщо, якщо ж не відберуть у неї золота, не конфіскують на потреби держави. Ховається з таємницею...

У Пилипівку народила Явдоня сина. Роман гордився батьківством і первенцем, — сином! Дружина співала йому, дитинючи із утіхи:

**Бери мене, Романочку,
Любить буду до раночку...**

Любилися вони — щоб за молодість розгублену відлюбитися, і не з розмислу, і не з похоті, а з того гону великого, що за сферою чуття, в генах засіяного, що жене продовжити себе, щоб родові не було переводу!

На Різдво справили христини, гучні, не багаті та щирі, як у роду бувало. Куми були стрічані та дві пари: на щастя дитині. Назвали охрищеного Романом, на славу батькові. Куми з гостями обдарували хрищенника — чим багаті та раді. Роман поклав на спеленого сина-первенця золоту звізду. Явдоня-мати відразу й прикрила дарунок пеленкою, щоб не було заздрости та навроків на дитину.

Часом збиралися друзі випити по виплаті. А співали! Світе білий Божий! Хлопці зживалися з шахтою, бо годувала їх. Не як земля, бувало, годувала шахта, але давала жити. День робочий був чорний у підземеллі й зоряний, як уночі. Світив вовк у забої Романові іноді. Натискав на роботу й зганяв провяу.

Пневматичний обушок цюкає, струмінь січеного вугілля, націлений світлом з лямпи на шахтарським шоломі, витікає вниз достоменно, мов ручай при місяці, граючи. Поруч свої хлопці, часом хочеться поспівати, і хтось почне: „Ой, ходив донець та сім літ по Дону, а на восьмим году сам додому йду!..“ — у пісні змія люта ревнувала молодожонів-шаhtarів до їх дружин, з малолітніми синами дома. „Лютая змія!..“ — співали хлопці, й вірили своїм дружинам, любили їх щиро... за народжуваних синів.

У бригаді в Лавріна робота йшла злагоджено, він був кмітливий бригадир, дібрав собі хлопців з хуторів та слобідських, що скоро здружилися, були міцні й мужні. Підсічений вугіль завалював забої, гнали його вагонетки на-гора. Бригаді нараховували понаднормову плату, а бригадирові дозволяли їздити на південь до чабанів на самопостачання — привозити баранини, самогону, щоб плян видобутку вугілля перевиконувавсь...

Роман лишився собою. На шахту прибули завербовані, між ними синок Лещенків, хазяйського батька ледащо. Що було робити — викаже, донесе він на хуторян. „Не лякайтесь, — сказав Роман, — дасиш, Лавріне, ледащо до мене в забій, привалю його породю першого ж дня, та й буде квит з донощиком“. Але Лещенко тільки переночував у бараках, ранком утік, шахти боявся.

Повростав і Романові кришталями вугіль у м'язах. Явдо-ня пробувала змивати, а його багато, на спині теж. Під шкірою не змивалось. Вона ходила знову важка, питалася в Лаврінової дружини, сусідки Лариси, чи вугільні плями на батьках у шахтарських дітей стануть родимі?

— Нехай будуть родимі! — казав Роман, жартуючи. — Все — нічого! Добре, щоб робота робилася та діти родилися!..

Навчаючись в університеті імени Навої в Самарканді, Андрій Брама став книжником, ніщо на цім світі не вдивовижу йому: всьому — своя закономірність, навіть така поява брата Григорія, якого він похоронив був — після суду в Полтаві, була явищем із закону буття!

З закону буття і хоча б таке порівняння: обчищена цибулина на трьох пальцях в Андрія — наче б Галілеїв глобус на тринозі. Але ж — мізерний, у великого мужа науки й прилад був величний, в Андрія, кандидата філологічних наук, — це тільки іронія, глузлива імагінація етальону Землі-планети: на пальцях пучками догори — на великім, вказівнім і середнім; зеленкувата цибулина з жилками-меридіями до полюсів, зрізів корінця й гички. І монолог — у почуваннях: а все таки Земля крутиться.

Крутиться!

Біс не взяв би її — крутиться, бо на порозі, у дверях до його кімнати стоїть брат, стоїть Григорій! Живий і цілий! І ще й прибув на Різдво! То ж Андрій вигукнув, але й тепер ще без слів, внутрішнім захопленням, серцем.

Григорій стояв у шкірянім плащі, з валізою здоровоною, обтупнув чоботи. Потиск рук, обійми й розмова — потім. Тепер Андрій трохи повернувся назустріч братові, не встаючи з-за столу, надивляється на давно жданого гостя. Порух безмовний в очах, у душі — бути! Хоч і всупереч обертанню Землі. Бо хто ж, могутній, заборонить?!

Людина бачить за себе не тільки очима, більше внутрішнім зором, глибше чуттям, найістотніше бачить за себе людина гідністю!

Виколювали владики земні народнім подвижникам очі, стинали месникам голови, і виривали одержимим серця — щоб убити в людині її саму. І що проти гідности тепер куля, скажімо, німа матерія важкого металу-олива, дурного засобу проти гідної себе людини?!

Свою гідність у собі людина чує. Є внутрішній слух, що як і зір: може той, що в Бетовена, коли творив глухий, слухав же яюсь себе. Слухає ж себе людина найістотніше мовчазно — своє серце, свою душу...

Андрій як схоляст, звівшись на ноги, повертав стереотипно на залякких пучках цибулину-глобус, усе добро своє до хліба насущного на вечерю Різдом і вигукнув братові, коли той уже зачинив за собою двері:

— Крутиться Земля, і на її хребті вчепилося двоє!..

— Тримайся за гриву, бо за хвіст не вдержишся!.. — вторить йому Григорій.

Так брати й поцілувалися, привітались, обнявшись.

Якщо прибулий брат виклав на стіл їстива й питва — і м'ясного й хлібного спожитку та пляшку міцного кумису — то відбудеться Різдо у схоляста-вченого хоч за вечерю, коли за обідом не було свята.

Щоб зігрітися в нетопленім приміщенні, Андрій скинув сорочку, роздітий до пояса вийшов надвір облитись водою. Витирався цупким рушником і парував угрій. Григорій охоче наслідував брата. Зігріті здоров'ям, хлопці устаткувалися вечеряти. Розпили півлітри кумису, навіть поспівали колядок півголосом, щоб не будити сусідів у жилкоопі... Полягли потім на твердім волосянім матрасі горілиць, опонуючи в спогаднаннях своїй фортуні.

Уже за північ, уже з патетики Андрій зійшов на медитації. Роздумування. Григорій уже мовчазно відлунює йому — слухає ще його, погоджуючись.

— Як світиться космічне тіло? Власним світлом, рефлексією світла — сприйнятого на себе, світить згорянням і вибухом... Все, як і світіння, йде з відношення протилежностей: де немає протидії, там немає діяння. Всякий матеріал тримається спротивом, внутрішнім і зовнішнім. Хто кого навчив — людина камінь, чи вона вчилася в каменя?.. Тому нам судився спротив до безконечности, через усі покоління!..

Вранці Григорій, не гаючись ні на день, виїхав до Миколи Чоломбитька, на Далекий схід. Була можливість украсти Улянку, вивезти з собою, доки вона на поруках у Луки Покутного — на статусі в'язня лікарем в складі очолюваної ним геологічної експедиції, що провадить дослідження покладів

графіту на ріці Курейка, притоці Єнисею, в середньому Сибіру.

— Одірватися, хоч і повішений уже!.. — пожартував Григорій, прощаючись з братом. — До скорого щасливого побачення!

Василини він не врятував: не мав щастя, Улянку врятує.

А ще Дарина десь тужить за ним...

Кінець трилогії.

1965 — 1975 рр.

4,

З М І С Т

	Стор.
1. Як дзвенить хвоя	7
2. Апологія саду	27
3. Поема про Улянку	57
4. Другий Мамай	93
5. За сферою чуття	103
6. ** *	116

